

સમાનો મન્ત્ર: (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રવા (અથર્વવેદ)

પરલ

ઓનલાઈન

સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૩

સાઈટનંબર : ૨૦૦૮

અંક : ૩

: પરમર્થનસમિતિ :

નારાયણ દેસાઈ

ભોળાભાઈ પટેલ

ભારતી ર. દલે

પ્રમુખ

વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસમિતિ સભ્ય

પ્રકાશનમંત્રી

: તંત્રી :

યોગેશ જોષી

: સહતંત્રી :

પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેમ્બર્શીપ શાખાનંબર ૦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન (વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,

‘દાઉન્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

કવિતા

ગઝલો • રાજેશ વ્યાસ 'પિરકીન', લે ગઝલો • રવીન્દ્ર પારેખ,
...બોલવાનું • ભરત વિઠ્ઠુડા, જાણે જગ-બહારા • ઊજમણી પરમાર

નિબંધ

સ્નો-ભાઈ... • સુમન શાહ

વિવેચન

ગુજરાતી નિબંધનાં દોહસો વર્ષ • મણિલાલ લ. પટેલ

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

શિઓટર નામે ઘટના : નાટક અને રંગભૂમિવિષયક સર્વાંગીરણી
અભ્યાસગ્રંથ • બાલુ કાવલપુરા, પાંખડીનું ઉપવનનાં રૂપાંતર • અકમ
ટંકારવી, બાલસાહિત્ય ક્ષેત્રે એક મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ • શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

આવરણાભિત્ર

અતુલ ડીડિયા

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

માત્ર ગુજરાતીનું જ નહીં પણ સર્વ ભારતીય ભાષાઓના સહિયારા હિતનો વિચાર કરવાનો સમય ક્યારનોયે થઈ ચૂક્યો છે. જ્યાં જ્યાં માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાનું સ્થાન અંગ્રેજી વડી રહ્યું છે ત્યાં ત્યાં સંકટ ઊભું થઈ ચૂક્યું છે. એ સંકટ માત્ર ભાષા સામેનું નહીં, એ ભાષાઓ હજાર કે તે કરતાંયે વધારે વર્ષોથી જે ઉત્તમ સંસ્કૃતિનો વારસો ઝીલતી આવી છે તે સંસ્કૃતિ સાથેનું છે. માટે પુરુષાર્થ પણ સહિયારો કરવાનો છે. જોકે આ પુરુષાર્થ સાદુ ક્રીંદાના સંગ્રામની વાટ જોવાની જરૂર નથી. આપણે એકને એક બે થઈશું તો બેના બાવીસ પણ થશે જ. કારણ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ઓછવતે અંશે ચેતના જાગી ચૂકી છે. એક પછી એક સંવિતાનો સંચય થતો જશે. તેમાંથી જ સુરસાહિતા અવતરશે.

મારો આશય આંતરભારતી વિષે છે. મહારાષ્ટ્રમાં સાને ગુરુજીએ એ આંદોલનના શીખણે શરૂ કરેલા. એ આંદોલને ગુજરાતને પણ સ્પર્શ કર્યો જ છે. મહારાષ્ટ્રમાં એણે ઠીક ઠીક કાઠું કાઢ્યું હતું અને આજેય એની ધારા વહે છે.

ગુજરાતીને આંતરભારતી બનાવી આપણે ભારતની વિવિધ ભાષાઓના ઉત્તમ સાહિત્યની શક્તિ આપણી ભાષામાં સમાવીશું. આ પ્રક્રિયા એકમાર્ગી નથી, તેથી આપણે પણ આપણી ભાષાની તાકાત અને ભારતીય ભાષાઓને પૂરી પાડીશું.

આપણા દેશની ઘણીબધી ભાષાઓની એક કમજોરી એ છે કે તેમાં અંગ્રેજી ભાષામાંથી જેટલા અનુવાદો થાય છે એની સરખામણીમાં ભારતીય ભાષાઓમાંથી બહુ ઓછા થાય છે. ગુલામી કાળના એ પ્રસાદ આજે પણ આપણે મમળાવતા રહીએ છીએ. કદાચ ભારતની તમામ ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં થતા અનુવાદ કરતાં અંગ્રેજીમાંથી થતા અનુવાદો વધી જતા હશે. અંગ્રેજીમાંથી થતા અનુવાદ અંગે મારી ફરિયાદ નથી. વિશ્વને ખૂણે ખૂણેથી સુવિચાર પ્રવાહોને આપણે જરૂર આવકારીએ. પણ તેમ કરતાં પાડોશીને ભૂલી ન જઈએ. આપણી ભાષાઓને આપણે પણ વિશ્વસાહિત્યમાં ગૌરવભેર સ્થાન પામે એવું સાહિત્ય છે. આપણે એનાથી લગભગ પૂરેપૂરા વંચિત રહી જઈએ છીએ, તે કેમ પોષાય ?

ગુજરાતીમાં ભારતીય ભાષાઓમાંથી થતા અનુવાદનો પ્રવાહ છેલ્લા બે ત્રણ દાયકામાંથી ક્ષીણ થયો છે. બંગાળી, મરાઠી અને હિંદીનું ઉત્તમ સાહિત્ય એક તળે ગુજરાતી વાચકોને મળતું રહેતું. આજે એટલું નથી મળતું. એનો અર્થ એ નથી કે એ ભાષાઓમાં ઉત્તમ સાહિત્ય લખાતું નથી. એનો સીધો ને સટ અર્થ એ જ છે કે આપણું લક્ષ્ય એ તરફ નથી. પ્રંથો જ નહીં, સામાજિકીમાં અને દૈનિક છાપાઓમાં પણ ભારતીય સાહિત્ય આજે આવે છે એના કરતાં ઘણું વધારે આવતું જોઈએ. એનાથી આપણું સાહિત્ય જ નહીં પણ આપણું પત્રકારત્વ પણ સમૃદ્ધ થશે.

આખલ ભારતીયત્વ ખીલવવા સમાજના ઘણા વર્ગોએ પ્રયાસ કરવો પડશે. અનુવાદનો જ દાખલો લો. ઉત્તમ ભાષાન્તરો એ માત્ર કેટલાક વિશિષ્ટ સાહિત્યકારોની ફરજ ન રહેવી જોઈએ. નવોદિત સાહિત્યકારોએ એને સાદુ રીતસર તાલીમ લેવી જોઈએ. છે દૂર દરિયાબાળ એ જોઈ શકશે કે આવા કોશો પાછળ કંઈક રોકાણ એ આગળ જતાં ઊંચા નીકળવાનું છે. આજકાલ હિંદને વિશ્વની એક મહાસભા કરવાનાં સપનાં ઘણા સેવે છે. પણ મહાસભા

સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ ઉત્તમ ભાષાન્તરો શીખવવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રમાં અનુવાદ સુવિધા ટ્રસ્ટ આવી તાલીમ આપવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરે છે, આપણે ત્યાં કેમ એમ ન કરીએ ? લાખોની સંખ્યામાં આપણા દૈનિક છાપાઓ પણ જે ધારે તો અનુવાદ માટેની અનેક પ્રકારની સગવડો ઊભી કરી શકે. સરકાર પણ આ બાબત વિશેષ ધ્યાન આપી શકે. પણ સરકાર આખરે તો હવાડો છે. પ્રજા ફૂલો છે. ફૂલામાં હશે તો હવાડામાં આવશે.

આજે ભારતીયત્વ ખીલવવાની અનુકૂળતા કેટલી બધી ગઈ છે ! આપણાં બધાં મોટાં શહેરો આજે બહુભાષી થઈ ગયાં છે. ગુજરાતીઓનો અન્યભાષીઓ સાથેનો સંબંધ માત્ર વેપારધંધા પૂરતો જ, કે મિત્રતાનો પણ ખરો ? આપણને એ ખબર છે ખરી કે મલયાલમ ભાષાના અનેક ઉત્તમ સાહિત્યકારો કેરળથી બહાર વસે છે ? એમાંના કોણ અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા કે રાજકોટમાં છે એ જાણવાની આપણે કાળજી રાખી છે ખરી ? આપણને એ ખબર છે કે સુરત શહેરમાં કેટલા લાખ ઓડિયાભાષીઓ વસે છે ? ઘર આંગણે જો ભારતીયો આવ્યા હોય તો ઘર આંગણે ભારતીય સાહિત્ય કેમ નહિ ? અને દેશના કયા ખૂણામાં ગુજરાતીઓ જઈ નથી વરસ્યા ? શું એ લાખોમાંના ક્રીંદને તે પ્રદેશની ભાષાના ઉત્તમ સાહિત્યને ગુજરાત સુધી પહોંચાતું કરવાનું મન નહીં થાય ? ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓએ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ જોડે અને એમણે પરિષદ જોડે જોડે સંબંધ જોડવો જોઈએ. દેશના સંબંધવંધ શહેરોમાં ગુજરાતી સમાજ જેવી સંસ્થાઓ મીજૂદ છે. બંને બાજુ સંબંધો બાંધી શકે એના માળખા છે જ. જરૂર છે થોડી સૂઝની, થોડી મહેનતની અને ઘણી બધી કસરની. પરબના ગાહકો જરૂર વધી શકે, પરિષદનાસભ્યો જરૂર વધે. અને આગળ જતાં ભારતીય સાહિત્યની આપ લે પણ વધી શકે. આંતરભારતીય તત્ત્વ ખીલવવા આપણા સાહિત્યકારોની અન્ય ભાષાક્ષેત્રોમાં યાત્રાઓ થઈ શકે અને આપણે ત્યાં વિશેષ આયોજનો કરીને ભારતીય સાહિત્યકારોને નિમંત્રી શકાય. આંતરભાષાકીય મિલનો આજે થાય છે તેના કરતાં ઘણાં વધી શકે. એમાં જરૂર છે માત્ર રસ પડવાની. બાકી આપણે ત્યાં યોજકોની ખોટ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંવનના આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક સામાજિકો છે. તેમાં જે નિયમિત રીતે અન્ય ભારતીય ભાષાનાં પુસ્તકોનો પરિચય આવતો હોય તો તે શું એના વાચકો વધાવે નહિ ? એને સાદુ જરૂર છે મહેનતની અને સાતત્યની.

ગુજરાતને રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રની સીમાઓ સ્પર્શે છે. દરેક સીમાક્ષેત્રમાં દિલાથી લોકો પણ છે. દરેક સીમાક્ષેત્ર પર બોલાતી ભાષા પર બંને ભાષાઓનો પ્રભાવ પણ દેખાય છે. ભાષાના રક્ષિયાઓ સાદુ આમાંથી સંશોધનના પણ અનેક વિષયો નીકળી શકે. જરૂર છે એ ભાષાઓ પ્રત્યેના પ્રેમની.

એક વિશેષ જરૂરિયાત છે ભારતીય ભાષાઓના નાનામોટા અનેક કોશોની આગળ જતાં ઊંડા અધ્યયનના ફળસ્વરૂપ મોટા અને સારા કોશો થાય એ મનોરથ, પણ તત્કાળ ત્યાં નાના પણ સારા કોશો થાય એ ઇચ્છનીય. કોશ લાપરનારા ઓછા હોય એ સમજાય છે તેથી એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પ્રકાશકોને એટલી રસ ન હોય એ પણ સમજાય છે. પણ ભારતની બધી ભાષાઓમાંથી ગુજરાતી ભાષાના નાનામોટા કોશો એ ભવિષ્ય માટેની યાપણ

કવિતા

ઓટલે શું ? જેમાં એક દેશના રાજનૈતિક કે આર્થિક નીતિનિર્ધારકો બીજા દેશો પર હુકમત ચલાવતા હોય તે ? જ્યાં મુક્તિભર લોકો કરોડો લોકોનું ભાવિ નક્કી કરતા હોય તે ? જ્યાં ૧૦-૧૫ ટકા લોકો વિશ્વની ૮૫-૯૦ ટકા સંપત્તિનાં ઉપભોગ કરતા હોય તે ? મને એવી મહાસત્તામાં રસ નથી. એવી મહાસત્તા થવા જતાં તો નીજું વિશ્વયુદ્ધ નોતરીએ અને વસ્તુધાનો પાર વગરનો ક્ષય કરીએ. અને એવી મહાસત્તા માનવતાની સાથો પ્રગતિમાં સહાયક પણ થાય ખરી ? દેશદેશની પ્રજાઓ ઈતિહાસમાં આ પ્રકારના પ્રશ્નોના જવાબ આપી ચૂકી છે. ભારતના લોકો ચંદ્રગુપ્ત, અકબર કે ઔરંગઝેબ કરતાં તુલસી, સૂર ને કબીર વધુ જાણે છે. દુનિયામાં મહારાણી વિક્ટોરિયા કરતાં શેક્સપિયરને, નેપોલિયન કરતાં ક્લૌગને, ઝાર કરતાં ટોલ્સ્ટોય કે દોસ્તોયેવસ્કીને વધુ ને વધુ સંભારે છે. મને એવી સત્તામાં રસ છે જે લોકોના હૃદય પર રાજ કરતી હોય.

જે દેશની પ્રજાને પોતે 'અમૃતસ્યઃ પુત્રાઃ' હોવાનો સંસ્કાર મળેલો છે તે દેશ મહાસત્તા બને તો તે જનગણના મનની અધિનાયક બનશે. એની નસોમાં વ્યાસ-વાલ્મીકિ, શુક સનકાદિક દક્ષિણના આચાર્યો અને સંતો, ભક્તો – સૂક્ષીઓ, શંકર દેવ – માધવ દેવ, ચૈતન્ય, નાનક, ઠાકુ, રોહિદાસ, શાનેશ્વર, તુકારામ, તુલસી સૂર નરસિંહ મીરા આદિનો, રામકૃષ્ણ વિદેશાનંદ, શ્રી રમણ મહાશ્વ, શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીનો વારસો વહેતો હશે.

એવી સત્તા – એવી શુભ શક્તિ – બનવા કાજે આપણે સૌએ મોટા બનવું પડશે. આપણાં કુંડળાંઓ તોડીને, ભેદની ભીતોને ભાંગીને, આપણી બાહો બોલીને પહેલા સાચા ગુજરાતી, પછી સાચા ભારતીય પછી સાચા વિશ્વનાગરિક બનવું પડશે. ઉપર જણાવ્યા તે તો એને માટેનાં કેટલાક નક્કર પગલાં જ છે. યાત્રા લાંબી છે, પરંતુ પગલે પગલે જ યાત્રા સંપન્ન થાય છે.

નારાયણ દેસાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લઘુજન અંગે :

- ❖ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ 'પરબ'નું વાર્ષિક લઘુજન રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લઘુજન રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લઘુજનનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ 'પરબ' લઘુજન તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓફર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

ગાઠવો | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. જેવું વ્યાપ્યું

ગજ જેટલું સૌએ થાપ્યું
હસી પડ્યા, ના કું જ ઉથાપ્યું.
સ્મારણોએ એકેક શ્વાસ પર,
ઝીણું ઝીણું જબરું છાપ્યું.
કોઈ સતત સાથે દેખાડ્યું,
ભાતરનું જ્યાં જાળું કાપ્યું.
કશી પાતળા કદી હતી ક્યાં ?
હતાં સમસ્યર અલગ અલગ આપ્યું

બધું એ જ ભાતર છે મિસ્કીન,
બહાર જે કું જેવું વ્યાપ્યું.

૨. એનું સ્મારણ

આ વળી કેવી લગન લાગી સતત એનું સ્મારણ,
કે હવે લાગ્યા કરે આખનું જગત એનું સ્મારણ.
ભેટ સોગાદો ધરે સૌ આ ફકીરી હાલ પર,
ફીમલી લાગ્યા કરે મનને ફક્ત એનું સ્મારણ.
કાલ લગ ઝંખ્યાં હતી સુખ એ જ નક્કીમાં હવે,
કઈ હલે કેવી પડી ગઈ એક લત એનું સ્મારણ.
હોતરાયાની કે ફાવ્યાની કે સુખદુઃખની કથા,
કોઈ પણ હાલાતમાં થાતું તરત એનું સ્મારણ.
શ્વાસની જેમ જ કરે છે આવજા મિસ્કીન હવે,
બહાર-ભીતર જોઈ હું હું હરવખત એનું સ્મારણ.

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

૩. છલકાયા

સમજણની સાથે સલવાયા,
સમજણ જ્યાં છૂટી હરખાયા.
દુ:ખ વચ્ચે પણ એ જ હરખ કે,
પરબંધ પાસે પરખાયા.
ક્યાંક કોઈ વરરસું મન મૂકી,
અહીં પૂર આવ્યાં - છલકાયાં.
જાણલેકુએ ખાતર પાડ્યું,
અમેય મલકાયા - લૂંટાયા.
કોઈ એકલું ક્યાં બંધાતું ?
બાંધણહારા પણ બંધાયા.
અમે વીરડા રણના સિસ્કીન,
રોજ થયા ખાલી - છલકાયા.

૪. વહેંચ્યા પેંડા

આવેથી આવ્યાં છે તેડાં,
કેંક જનમના લાગ્યા નેડા.
આમ તાર જોડાઈ ગયા છે,
આમ ગયા છે છૂટી છેડા.
શબ્દ કયો આ લૂંટાયો કે,
મૌન ઊતર્યું છે સંવેડા.
તરસી આંખોમાં ટળવળતા,
ચક્રમકતા છલકાતા ભેડા.
સથળું પાર ઊતરતું લાગે,
મન કરવા આરે ત્યાં ચોડા.
ઘરઘર રમવાનું જ્યાં છૂટ્યું,
અમેય ઘરઘર વહેંચ્યા પેંડા.

૫. પ્રાર્થના

આખનેઆખા તૂટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે,
તળથી જાણે ખૂટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે.
ઘર-ઠરવાજ બધી બારીઓ વાસી દહીંને,
મૂંઝારાને લૂંટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે.
પથ્થર કેવળ પથ્થર વચ્ચે માંડ - પરણો,
કૂંપળ થઈને કૂટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે.
સતત કેન્દ્રમાં રહી બધું છોડાવ્યું જેણે,
એ જ જાતથી છૂટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે.
નિર્ભળતા - પરવશતા - આકર્ષો ને ઈશ્વર,
બધુંય ભૂલી લૂંટી રહ્યા હો એ પળ કોઈ સતત હો સાથે.

બે ગાઝલો | રવીન્દ્ર પારેખ

૧
તૂટી હો ભોખડ પર ભોખડ,
કેમ કશી ત્યાં કેવું કે રડ !
બીજાને શું શોધે છે તું ?
સૌથી પહેલાં ખુદને તો જડ !
વેચો તો પૈસા દે જાજે -
દૈ જા આજ મને તું જાગડ !
વેલી જાત હજી રોકી લે,
બાકી તો શાહ ઊડે ફડફડ !
લાગે છે લડવું ના છોડે,
માન ન માન હશે મારું ધડ !
લડવા માટે જાત જ શોધે ?
એવો તે કેવો તું આજાડ !
ખુદને ચણવાનું ચાલે છે,
તેમાં ચાસો પારે છે તડ.

૨
આવતું છે, આવવા દે,
ભીતરે કે ચાલવા દે.
યાદ કેં એ તો કરે ના -
તોય દોકર વાગવા દે.
હાથ છોડ્યાથી થશે શું ?
સ્પર્શ તો પાછો થવા દે.
કોઈ છે એવું તો લાગે,
એક ગુન્મર હાલવા દે.
આગ જોઈ ના દયા બા,
તું હવા છે, તો હવા દે.
ના ફરક પડશે હવે કે,
તું હુઆ દે કે દવા દે.
બીડ ના પાપણ હવે તું
ઊંઘતું છે, ઊંઘવા દે.

...બોલવાનું | ભરત વિંજુડા

વાક્યુક્ત નહીં પણ સીધું જ બોલવાનું
મનમાં ઊભે છે એવું મીઠું જ બોલવાનું.
કોલાહલોની વચ્ચે મેં સાદ સાંભળ્યો છે
એનો કે જે કહે છે ધીમું જ બોલવાનું.
કીડીના કદ મહીંથી નીકળ્યો અવાજ સાંભળ
૨૦૧ કણથી પણ વધારે ઝીણું જ બોલવાનું.
પહેલો કહે છે તેવું છેલ્લો ય પણ કહે છે
નીકળી કતારમાંથી બીજું જ બોલવાનું.
આંસુઓ આંખમાંથી વહેતાં નથી અડકતાં
જાણે કે ભાગ્યમાં છે ભીનું જ બોલવાનું.

રચતા રસભસ રાગ, કાનમાં પહેરાવે સૂરધારા,
પંથક-પંથક પાવા છેડે હલક ધરી વણઝારા.
ઝાડ ઝૂલ્યાં સૌ, દરિયા ડીલ્યા, તાન જતી રહયોળી,
ગિભા પગેલી જય સમાધ, તાક જતી તરયોળી,
ગયા નીસરી તો પટ માથે સમાય રહીં સૂનકારા;
પંથક-પંથક પાવા છેડે હલક ધરી વણઝારા.
હિયે મલકથી આવ્યા ગિતરી, વહી જવાં કયા કડે ?
ગૂંદ અકળ અણસારા ઓઢી ખાંતે ખેપું ખેડે,
જગમાં રહીને પણ લાગે, આ જાણે જગ-લ્હારા;
પંથક-પંથક પાવા છેડે હલક ધરી વણઝારા.

લેખકોને :

- ❖ 'પરચ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસૂકેપ અથવા A4 સાઇઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચાલરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી..
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-દિહિટો ચોઠાડેણું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ❖ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરચ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

ગણેક માસના સ્નોદર્શન પછી મને લાગે છે સ્નો વિશે બોલવાની લાચકાત મેળવી છે મેં. જોકે શું બોલું ? ત્યારતનો માણસ – પાછો મારા જેવો – ધૂળ વિશે બોલી શકે એટલું સ્નો વિશે તો શી રીતે ? ધૂળ ધરતીમાં પેદા થાય ને ગિડે આકાશ ભણી. સ્નો આકાશમાં બને ને જઈ પડે ધરતી પર. કઈં સાર નથી બંને અંગે જોકે જોકે બોલવાનો....

આપણે ત્યાં ઉનાળામાં ધૂળ ગિડે ગોટા થાય લૂ વાય એમ મેં અહીં અમેરિકામાં સ્નોની ધૂળ જોઈ. ગિડતી. ગોટા જોયા સ્નોના ગોરજ જેવા પણ ઠંડા. ઠંડી લૂ બુરકાં જોયાં સ્નોનાં અધરપધર ભટકતાં. સ્નોનો કાઠવ – ગોલો – કશી વાસ વિનાનો. એને કચડો. ગુંદો. એમાં આળોટો. સ્નોની પથારી કરો. રજાઈ ઓઢો. ગોળા કરી ફેંકો. એ વડે મારામારી કરો. મેં સ્નોનાં ફેંકાં ને રોડાં પણ જોયાં. ચામકતાં. છેલ્લે બાપ-બાપ કરતો એક દિવસ એ જતો રહેતો તો ત્યારે એના રુકનના લાંબા-પ્હોળા રેલા પણ જોયા. હું ય બબરોલો : બાપ સ્નોબાઈ બાપ ફોર નાઉ. મળણું પાછળ. ડોન્ટ કાઈં...

રોજ અપરેટેર્મની ઝલાસાવિન્ડોમાંથી બેડચાર્ડ જોતો. એક પણ વૃક્ષને એક પણ પાન નહીં. ડાળ ડાળ ને સળી સળી થઈ ગયેલાં જાણે હાડપિંજર. ગિભાં ભૂતડાં. દયા આવે. પંખીઓ શીઘ્ર. ખાસ તો અમારી લીલીપીળી લોનને જોતો રહી જઈ. પણ તે સવારે લોન ગૂમ ! એને બદલે સ્નોના ચાર-છ ઈન્ચ જાડા મોઓટા મોઓટા સફેદ રંગ. એવા તો ચોતરફ ફેલાયેલા પડચા'લા. સાવ શાન્ત. મને આપણો હિમાચ્છાદિત શબ્દ યાદ આવેલો. પણ અહીંનું બધું એવું જુદું કે એને હિમ ગણવા મન માને નહીં. નજર ઠંડકમાં ચોંટી કૂદતી વિસ્તરતી રહી : બીજાં પડોશી હાઉસનાં બેડચાર્ડ. સામેના ડિવિઝનનાં હાઉસ-રૂક. ઇન્ટરોડ્સ. વોડ-વેઝ. અવિરત દોડતો રહેતો ફૂરનો મેઇન રોડ. બધે જ સ્નો. સ્નો જ સ્નો.

આખી રાત વરસ્યો હશે. મૂળે તો સ્નો પાણી જ ને. એક જાતનો વરસાદ જ વળી. જોકે વરસાદ પડતો સંભળાય. મને ઊંચ વાણી હશે ને આમે ય સ્નો બોલે છે ક્યાં ? મને યાદ છે બોરસલી ને પારિજાત સ્નોની જેમ – કે સ્નો એમની જેમ – વરસે છે અને ત્યારે જરા જેટલુંય બોલતાં નથી. નીરવે ધરતી પર પહોંચી જવું એ છે એમનો સ્વ-ભાવ. ધરાને નિરાંતે સેવે. ઝમીઝમીને પોથે. આખી રાત ચૂપચાપ સ્વવ્યા કર્યાં હશે. જાણે કશો મૂંગો આશીર્વાદ કશું અબોલ હેત. એટલે તો પેલા રંગ કાળજીથી ઓઢાડયા લાગતાના. ધવરાવે ત્યારે મા પાલવ ઢાંકી રાખે એવું. ક્યાંય કશો સળ નહીં. ન કીઈં ઊંચું ન કીઈં નીચું. ઉબડખાબડ કશું નહીં. ન રંગ ન રંગભેદ. મેં જોયેલું કે ધરતી પર બધે સમતા પ્રસરી હતી..

પછી તો સ્નોની રોલિ શરૂ થઈ ગઈ. હેલી કહેવાય. અવારનવાર ને મન ફોલે ત્યારે આવી પહોંચે. રોલિ એટલે સંજવની. નવ્ય ઉત્સાહનું સીંચન. જોકે સ્નો પી-પીને કાળાં પડી ગયેલાં. પેલાં બોડિયાં વૃક્ષ અસાધ્ય હતાં. ગમે એવો હોંશીલો માણસ પણ ટાલો પડી જાય.

સામેનું એક તો મને કેતું લાગે છે, કહું ? બળેલા સ્વભાવનો કોઈ હોય એના મગજ જેવું તાર તાર. ઝરણાવેલું એની સારખામણીએ સ્નોભાઈ મહાન દીસે છે. વજ જેવા કઠિન પણ કુસુમ જેવા મૃદુ. એક વાર એઓથી ગાંડાની જેમ બાંહેક કલાક વરસ્યા. તે બીજે દિવસે આશ્વપાસ ને ચોપાસ સ્નોસાગર. ડાર્ક-બો લાઇટ-બાઉન કે ગ્લિનિશ બધાં જ રૂફ વ્હાઇટ. 'ડેક વિન્ડોસિલ રીસ્પેસ વોક-વે ડ્રાઇવ-વે, અરે, રસ્તા પણ વ્હાઇટ. વરવું કશું પણ દેખાડું નહોતું. ન ડાવ ન ડૂબી ન લીટા કે લપાડા. વોક-વે ને પેવમેન્ટ પર નાની નાની શ્વેત શિલાઓ. ટ્યુકડી ડુંગરમાળ સામજો. જાણે મિનિ હિમાલય. થાય કે આ સાગર તો હવે સાગર. કદી જશે નહીં. હું ચાલવા નીકળેલો. એક શિલાને બૂટથી ઢબાવી - શાન્ત શિલા ! ધબૂસ થઈ ગઈ. લજમણી. મને એમ બતાવે કે પોતે કેટલી ભંજાર છે. મને થયેલું આ વિષ્ણુ ભગવાનવાળો ક્ષીરસાગર છે. તરત પ્રશ્ન થયો : આ છે એના જેવું કોઈ પણ શહેર શોષણથી જરૂર છે પણ વિષ્ણુ ક્યાં - ? ચોપાસ જોવું. ન દેખાયા. હા, મુખ્ય રસ્તાઓ પરના સ્નોને વ્હમ-ટલિ ઉભાડીને ખસેડતી સ્નોમૂવર ટૂકો જરૂર દેખાઈ. સ્નો બંને તરફ કુવારાભેર ફેંકતો'તો. એનો કીચડ કચડતોતો. શહેર જાણે બેટલ-ફીલ્ડ. પછી તો કારો દોડતી થઈ ગયેલી. જાણે કશું બન્યું નથી. રસ્તાની ધારો પરની શિલાઓ ખરડાઈ ગયેલી. ધુમાડાવાળી. શેકાયેલી-બળેલી. ગન્દી. કાયમથી વખણાતી સ્વચ્છતા બાપડી ઉઘાડી પડી ગયેલી.

છતાં મેં કહ્યું તે જ બરાબર હતું. એકન્દરે સાચું હતું. કે ધરતી પર બધે સમતા પ્રસારી હતી. કેમકે તે શ્વેત હતી. શુભ. સફેદ. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે સફેદને કશો રંગભેદ નથી. ને એટલે તો પ્રસારી શકે છે. અને જે પ્રસારે છે તેને શલ્કો વર્ણવી શકતા નથી. યાદ કરો સફેદને આપણે કાં તો દૂધ જેવું કહીએ છીએ. કાં તો માખણ જેવું. કે પછી બગલાની પાંખ જેવું. એટલે કે એવી બધી ચાલણેલી ઉપમાઓ વાપરીને જ ઓળખાવી શકીએ છીએ. જેણે સ્નો જોયો ન હોય એ લોકો ભલે એવુંતેવું બોલે. કોઈ કવિ-સ્વભાવનો માણસ એમ પણ કહે કે સ્નો એટલે દાઢી કરવા માટેનું મબલખ મબલખ ક્ષેમ. ના તો ન પડાય. જેણે જોયો છે એ લોકો સ્નો જેવું વ્હાઇટ એમ બોલે છે ખરા પણ સ્નો પોતે કેવોક વ્હાઇટ તે નથી કહી શકતા. સાર એ છે કે સ્નો સ્નો જેવો છે. પ્રેમ વગેરે બે-ચાર ચીજો સંસારમાં માત્ર અનુભવવા માટે છે. બોલવા માટે જરાય નહીં. એવું જ સ્નોનું છે. મેં અવારનવાર જોવું કે સીધો સૂર્યપ્રકાશ પરે ત્યારે કે ચાળાયેલી ઉજાસ સમસામતો હોય ત્યારે, સ્નો, હોય એથી પણ વધારે સફેદ - અત્યંત સફેદ થઈ ઊઠે છે. સાવ જ અવર્ણનીય. માસી માન્યતા બન્યાઈ છે કે એથી વધારે શ્વેત-શુભ આ કુનિયામાં કંઈ નથી. સારો જ. જે મળે એને કહેતો કહું છું. મળે એટલી વાર કહેતો રહું છું.

છતાં પેલો હકીલો સલાહ તો ખરો જ : જશે ક્યારે ? કોઈ જિંદી કે કોઈ આરોગ્યતા માફક સ્નોભાઈ ખસતા નથી ને ચીટકુ થઈને ભરપૂર કંટાળો આપી શકે છે. મગજને દબે. ચીડવે. કશો આશો ચડ્યો હોય કે કશી ક્ષોભિત્તો ઇફેક્ટ પામ્યા હોય એમ ઠેકઠેકાણે ઢોકળાં જેવા ફૂલેલા. વાસી. ડાળો પર લૂલા થઈ લબડતા બારસું પજલે. માણસોને અટકી પરેલાં કામોની વિમાસણો હોય. તે આલો પ્રમાદી તો કેમનો પાલવે ? એ ગતિરોધ જલે દારૂં પીડે. એ શાન્તિની ય છેવટે ઊભ થાય. શેરીઓ સ્માશાનવત્ પણ લાગે. એક રાતે મેં ચાન્ડ વગરની ચાન્ડની જોઈ. હશે પણ દેખાતો નહોતો. સ્નો પોતે જ ચાન્ડની. નીચાં આકાશમાં એના બખા. આખું વાતાવરણ

દૂધમલ ઓજસથી તળાતો. આમ સારું લાગેલું. આમ ગૂંચળાવનારું કશી અકથ્ય ભેરોની થયેલી. સવારે સ્નોમાં કોઈમાં પગલાં જોયેલાં. કોઈ જણ આવું-ગવું હશે ? કોઈ જાવાવર ? બધું રહસ્યમય થઈ ગયેલું. સ્નો અને વાદળછાયા આકાશ નીચે કેટલાયે દિવસોથી ખોવાઈ ગયેલા પડછાયા મને એકાએક યાદ આવેલા. હતા જ નહીં ! વગર પડછાયાનું ઘવન તો કેવું ભેંકાર કહેવાય. મનમાં સૂનકાર છવાઈ ગયેલો. મને થાય કાયમ યાંદા-સૂરજને ઊભાતા-આશમતા જોનારનું અહીં કામ નથી. એવું થાય આ હવે જાય તો સારું. માઈનસ ટેમ્પરેચર ટળે તો સારું. આકાશ નિરબ નીલ થાય કે રાતો તારાભરી રથામ. અથવા જોરદાર વરસાદ વરસે. કે પછી નીકળી આવે તમતમતા સૂરજનો તડકો...

અને - સૂરજ તો નહીં પણ એક વાર આખો દિવસ વરસાદ આવ્યો. આવ્યા જ કર્યાં. બધું ધોઈ નાખ્યું. ધીમે ધીમે કરીને વરસાદે સ્નોભાઈની સમગ્ર લીલા પર પાણી ફેરવી દીધું. જોકે એ કાલિદાસનો મેઘ નહોતો. આકાશ વૃષ્ટિદોત પણ રવીન્દ્રનાથવાળું નહીં. વરસાદની ધારાઓ ખરી પણ બાંદરેરે કહેલી તેવી જેલના જાડા સળિયા જેવી નહીં. પાતળીપાતળી સળીઓ હતી, ધારાઓ તો કહેવાય જ નહીં. સરવડાં ઝરમરિયા આવરાજાવરા. પણ એ ઝીણી-મોટી ઝાપટીઓનો માર આખો દિવસ ચાલુ રહેલો. બધું સદ્સન્નાત લોન સમેતનું ગમનું થયેલું છાપચં વળી પાછાં અસલી રંગમાં ચોખ્ખાં ચોખ્ખાં. એકલદોકલ પક્ષીઓ અહીંતહીં ચાન્યુપાત કરતાં ફૂંદલા માંડેલાં. દોડી જતો નીળિયો (?) દેખાયો. જોકે આમલાની કાંધ જેવાં સ્નોનાં કેટલાંક રોડાં હજી ઓગળ્યાં નહોતાં. જક્કી, હકીલા. એવું પણ કહેવાય કે વિરહી જનતાં મન જેવાં આશાવાદી, પણ ઉદાર. અને એમનો આશાવાદ ફળેલો પણ ખરો. વરસાદ પત્યા પછી પણ જાતભાતનો સ્નો દિવસો લગી પડ્યા કરેલો. કોઈ વાર જાડો જાડો તો કોઈ વાર ફૂંદલિ. ભૂકો ઊડે, કસ્તર. ગૂંચવાયા કરે. સ્થાન માટે ફાંફે ચડવું લાગે. એક-બે વાર નાગા વરસાદ જેવો મેં નાગો સ્નો પણ જોયો. તડકામાં ભૂરૂકાં ભમતાંતાં. એમાં રજ-રજોટી દિશાહીન ધમસીઓ લેતી ગેલમાં આવી ગયેલી. પણ છેલ્લે તો લાચાર પતન. ચાલવા શીખેલું બાળક દોડવા કરે ને એથી પરે એના જેવું.

જોકે એક દિવસ સૂરજે આવીને સ્નોભાઈને ખારસો તતડાવ્યો : જવું છે કે નહીં ? હીરાકણીથી ય ઝીણી લાખો સ્નોકણીઓ ઝગમગ થતીતી : અમે તો તૈયાર છીએ. સ્નોના એ રંગ પછી તો ઢીલા પડી ગયા. રડમસ. વિલાપ-આલાપ જેવા રેલાથી રસ્તા બધા ભીના ચીતરાતા રહ્યા. અને એ ગયો. મેં બેકચાર્ડમાં જોયાં કેસરી રંગનાં બે નાનકડાં પક્ષી. હા, એક જે નીજું હતું - જુનિયર - તે નીચલી ડાળે હતું. પેલાં બે એક જ ડાળ પર સામસામું જોતાં, જરાક કીક રોક ફેરવતાં, ચૂપ હતાં. મારે એમને ઊડતાં જોવાંતાં પણ ન ઊડ્યાં તે ન ઊડ્યાં. હું જોતો રહ્યો. એમનું કહેવું એમ હતું કે હવે અમે નહીં જઈએ - સ્થિત્તિ અમારી છે....

એટલે હું પણ રોજેરોજ નીકળી પડું છું. વૃક્ષ વૃક્ષને નિહાળું છું જોઉં છું કે ડાળ ડાળે ટ્યારો ફૂટી છે ને ઠેકઠેકાણે કળીઓ લેડી છે. બધું ખાલ્યા કરશે તેમ તેમ શી બહાર મને એ ભાઈ જ યાદ આવ્યા કરશે, સ્નોભાઈ, શી બહાર...

વિવેચન ગુજરાતી નિબંધનાં દોહસો વર્ષ (વિહંગાવલોકન)

મણિલાલ હ. પરેલ

સામાન્ય લાગણું નિબંધનું સ્વરૂપ અને એનું લેખન-સર્જન મને વિસ્મયકારી અને રોમાંચક લાગ્યા કરે છે. એ હાથવર્ગ લાગે છે છતાં એટલું જ છટકિયાળ છે. આમ રચણતી કલમે લખાતું હોવા છતાં એ ઘણાંને માટે ‘આધરું’ છે... હા, એવ આંતર ખોલીને ઉઘરે તો ન્યાય કસી દે છે મરું, પણ એ સૌ કીંઈના વશની વાત નથી. એ નથી તો ‘આકાશ કસુમવત’ કે નથી એ ‘હસ્તામલકવદ...’ પણ એનો વિહાર ધરાયી ગગન સુધી (વિસ્તરતી) રહી છે. એ વશ વર્તે તો ખંગ લાળી દે છે ને નિજ બન્યામાં ન બંધાય – પડકમાં ન આવે તો – લખનારની ‘વલે’ કરે છે. ધારે તો નિબંધ લખનારને – એના આંતરલોકને – ‘ઉઘાડી આગે’ છે ને ‘વાટે-ખાટે’ ન ચઢે તો લખનારને ‘ઉઘાડી પાડી’ દેને જોય છે.

સર્જકની આંતરશ્રી અને સમૃદ્ધિ વિના નિબંધની સફળતા શક્ય નથી. સમૃદ્ધિ બંને પ્રકારની – વિચારની, સંવેદનની સમૃદ્ધિ અને ભાષારચનાની / ભાષાલોકની પણ સમૃદ્ધિ. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો અનુભવલોક હોય છે. એનો જીવનપરિસર અને રસરુચિનાં ક્ષેત્રો એની ભીતરભોયને ઉર્વાળ બનાવતાં રહે છે. ભાષારચનાની અનેક ભાતો પણ એને ત્યાંથી જ – સમાજની ગલીકૂચીઓમાંથી મળતી રહે છે. નિબંધ-સર્જનમાં નિજ વિચાર-સંવેદન એની નિજ ભાષાભાત કૈને પ્રગટે છે ત્યારે એ એનો પોતીકો અવાજ બની શકે છે... એટલે નિબંધ લેખકના આંતરલોકનું પ્રાગટ્ય ગણાય... એની વ્યક્તિમત્તા ત્યાં ઝિલાય જ.

સાધારણ માણસ પણ ગમે તે વિષય પર, સ્વસ્થપણે લખવા ધારે તો, લખી શકે, એવી છે નિબંધની દુનિયા. પણ આ સાધારણ લાગતી વાતમાં કેટલીક અસાધારણ વાતો – વસ્તુઓ છે જ. અહીં લખનારો જાત સાથે વાત માંડતો હોય એટલી સહજતાથી, ધીરજથી ભાવક સાથે – બલકે ભાવકની અતંદ્ર ચેતના સાથે વાત માંડતો હોય છે. લખનારની વાત સાંભળનારને એની પોતાની લાગવા માંડે એ જરૂરી છે. વાત જામે ત્યારે લખનાર-વાંચનાર (કે કહેનાર-સાંભળનાર) બંનેની ચેતના જાણે ઓકાકાર થવા માંડે છે... પછી તો એ બેઉ ‘જોડિયા ભાઈઓ’ (બહેનો પણ)ની જેમ ઓકબીજામાં ઓતપોત થઈ જાય છે. અંગતતા વિસ્તરીને વિશ્લેષકથા રૂપે બીજી ચેતનામાં વિહરવા માંડે છે. નિબંધ અંતરની વાત છે, આગવી વાત છે, સામાને છેક પાસે બેસાડીને, બને તો વસાવે ને વ્યવહારીથી ઉકેલા ઊઠીને, કાનમાં કહેવાની વાત છે. લલિતનિબંધ / અંગત નિબંધ આ કક્ષાએ પહોંચે છે – પહોંચ્યો પણ છે. પણ વિચારવિમર્શ કરતા નિબંધો હોવાના. નિબંધનાં ય જૂજવાં રૂપ અને નોખાં પોત મળે છે. આ પણ એક નિરાળું જગત છે.

બીજી એકબે બાબતે પણ મને નિબંધમાં બહુ મજા પડે છે... એક તો નિબંધમાં વસ્તુવિચાર-સંવેદન-ભાવને સર્જક ખોલે છે, ખોલવે છે અને વળી એને વિવિધ છટાઓમાં ખેલાવે છે. બીજી વાત તે ભાષાની. નિબંધનો ભાવલોક એની ભાષા લઈને આવે છે એ બરું પણ એ સાથે જ, સહજ રીતે જ, સર્જક ભાષાને ય ખોલતો – ખોલવતો – ખેલવતો

આગળ વધે છે... આમ, નિબંધ ક્યારેક ન્યાય કસી દે છે. ગુજરાતીમાં આવા ઘણા નિબંધો મળ્યાનો આપણને આનંદ થાય છે. એક જ નિબંધકાર પાસેથી ઓકાધિક નિબંધ-છટાઓ મળે છે ત્યારે વળી વધુ વિસ્મય થાય છે. નિબંધ વાસ્તવ અને વિસ્મયની સન્ધિભૂમિ ઉપર રચાતો આવે છે. સર્જકની આગવી ઓળખ અહીં રચાય છે.

કવિતા જો પરગળ જેવી સૂક્ષ્મ અને નાજુક વસ્તુ છે તો વાર્તા રૂપગત રીતે પુખ્ત જેવી રચના છે, નવલકથા છોડ જેવી ગણીએ તો નિબંધ એ પર્યાવરણનું ચિત્ર છે. આંતર-બહિર બેઉ બાજુનું વાતાવરણ એમાં ગૂંથાય છે. અન્ય કલાઓની જેમ એ ય નિજ લીલા’ દાખવે છે. દેખીતાં કશાં ય નિયમનો ન હોવા છતાં, બલકે એટલે જ, ઓણે જાતે જ એક આંતરશક્તિ રચીને ચાલવાનું હોવાથી નિબંધ પડકારરૂપ બની રહેતો હશે એમ લાગે છે. નિબંધકાર પોતાને / પોતાપણાને ય તે આલેખતો હોય છે – અહીં ખૂલવાનો આનંદ હોય છે એમ ‘ખુલ્લા પડી જવાનો’ ભય પણ હોય છે... અનુભવસમૃદ્ધિએ રચેલી માંહલો પિંડ અહીં રચનાકારની તાકાત બની શકે. લોકજીવનમાંથી અને સાહિત્યોના અભ્યાસોમાંથી અંકે કસેલી ભાષાભાતો અહીં નવતર ભાષાપોત રચવા લેખે લાગે તો બેડો પાર થઈ જાય... નહિતર પડલા અને પડછાયા ઘેરતા – ઘેરાતા દેખાયા / સંભળાયા કરે એમ બને. નિબંધ વસ્તુ અને અભિવ્યક્તિ બેઉ બાબતે સ્વત્વ અને સત્ત્વ માગે છે. એ તેણખલાની વાત માંડે કે વિરાટ વાચાગોશની. એનો રચનાકાર મોડ અને મરોડ દાખવવા સાથે ગાતિ અને ગત્તવ્ય ન ચૂકે તો બસ... જોકે આ કાર્ય સરળ નથી.

પ્રથમ નવજગારણ કાળે ‘ભૂત’ની વાતોમાંથી (૧૮૪૯) પ્રગટું પ્રગટું થતો નિબંધ ‘માંડળી મળવાથી થતા લાભ’; ‘ગુજરાતીઓની રિપ્તિ’ (૧૮૫૨-૫૩) વગેરે લખાણોમાં ચહેરો કાઢવા મથે છે. ગુજરાતીમાં ગદ્યનો પ્રાકુર્ભવ પણ નિબંધવંદી રચનાઓથી થાય છે. અને નોંધતાં આનંદ થાય છે કે ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્તમોત્તમ નમૂના (બીજાં સ્વરૂપોમાંથી મળે છે એમ) નિબંધોમાંથી પણ મળે છે. બલકે ખાસ્સા ધ્યાનપાત્ર મળે છે. ગુજરાતી નિબંધનાં ‘હાથી-પગલાં’ આટલાં ગણાવી શકાશે :

૧. મણિલાલ નભુભાઈ : વિચારપ્રધાન / ચિંતનાત્મક નિબંધો
૨. કાકાસાહેબ કાલેલકર : પ્રવાસનિબંધ / લલિતનિબંધ (પ્રારંભ)
૩. રવામી આનંદ : ચારિત્રનિબંધ
૪. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે : હાસ્યનિબંધ
૫. સુરેશ હ. જોષી : લલિતનિબંધ

નિબંધના આ દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને, અનુગામીઓ દ્વારા કેટલાક ઉત્તમ નિબંધો મળ્યા છે. કેટલાક પ્રજાશીલ નિબંધકારોએ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીઓ નિપજાવવામાં પણ સફળતા મેળવી છે. જેના વિશેના અભ્યાસો પણ થયા છે.

ખાસ તો, છેલ્લા દોહસો દાયકામાં ગુજરાતી નિબંધક્ષેત્રે ગ્રામચોતનાના નિબંધોએ – પૂર્વસુરેશો કરતાં નોખા પડીને – ધ્યાન ખેંચ્યું છે. દા.ત. ‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’ના નિબંધો. ‘આટાનો સૂરજ’ (લલિલાલ અભિલા’ના કેટલાક નિબંધો અહીં દર્યાંત લેખે ટાંકી શકાશે.) નિબંધો, પ્રારંભે આપણને, જીવનસંદર્ભ અને સંસ્કૃતિસંદર્ભ વિશે વિચારતા કર્યા હતા. એ પછી નિબંધ આપણને પ્રકૃતિ-સૌંદર્યના પ્રદેશોમાં લઈ જાય છે. રાજ્ય, ધર્મ, નીતિ,

માનવકલ્યાણ, સત્ય, શિવ, અહિંસા સંદર્ભે આપણને ગાંધીજીનો અને ગાંધીયુગનો નિર્બંધ માંડીને વાત કરતો રહેલો. એ જ ગાંધીયુગમાં કક્ષાસહીય કલેલકર નિર્બંધને, (સુષ્ટરમ્ ‘દક્ષિણપાન’માં ઉપમારૂંકર જોશી ‘ઉવાડી બારી’માં) જીવનની લગીલગી રહીને પ્રકૃતિના મનહર પ્રદેશોમાં વર્ધે જાય છે... અહીંથી ગુજરાતી નિર્બંધ પછી એની અનેક છટાઓ પ્રગટાવતી આજદિન સુધી ચાલતી – મ્હાલતો રહ્યા છે. એમાં મર્યાદાઓ, અનુસ્મરણો અને મંદપ્રાણતાના કેટલાક તબક્કાઓ આવ્યા છતાં એણે નવતા અને હીર બંને દાખવ્યાં છે. પ્રારંભે, ડાહ્યામરો શૈને, વિચાર કરી કરીને ચાલતો, નિર્બંધ ક્રેંક પ્ર-બોધકતાઓને પણ ચાંધતો રહે છે. (આ સરવાણીના નિર્બંધો આજેય મળવાના.) મણિલાલ નમુભાઈશી છેક ગાંધીજી સુધી એ સૌને, શાણો શૈને શાણપણના પાઠ શીખવતો પમાશે... જોકે, વચ્ચે વચ્ચે એની મુક્તછટ્ટા રોકિયાં કરે છે... પણ એ છટાઓ કાલેકરમાં અને ટાગોરના પ્રભાવ પછી વધુ ને વધુ મોકળાશથી ઊધડીને સત્ત દાખવે છે અને ગુજરાતી ગદ્યની ક્ષમતાઓનો આશ્ચર્યકારક પરિચય કરાવે છે, એ જ એની સિદ્ધિ છે.

બીજા એક મહત્ત્વની વાત ધ્યાનમાં આવે અને ધ્યાનમાં બેસે એવી છે. આપણા જે જે સર્જકોએ વિવેચક તરીકે પોતપોતાની ‘સર્જક-સર્જન વિભાવના’ આપવાની કોશિશ કરી છે એ સૌના નિર્બંધોમાં પણ એની ઓંધાણીઓ મળે છે. કક્ષાસહીય, ઉપમારૂંકર, સુરેશ જોશી, ભોળાભાઈ આદિની સાહિત્યકલા વિશેની વિભાવનાઓ (કે એમના એવા બ્યાલો વગેરેનો અભ્યાસ કરનાર, એમનાં વિવેચનાત્મક લખાણો ઉપરાંત એમના નિર્બંધોનો અભ્યાસ કરશે તો, જે તે સર્જક-વિવેચકની કલાવિભાવના, કલાય વધારે વિશદતાથી, સમજ-સમજાવી શકશે. આવાં તારણો સાધાર બનાવી શકાય એમ છે. (દેવ્યાંતો મળે જ છે.)

નિર્બંધ એના ભાવકને – આપણને – કેટકેટલા પ્રદેશોમાં વર્ધે ગયો ! ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર સમા હિંમત્વમાં એણે આપણને અનેક વાર દુભાવ્યા. એ ઉત્તરાયણ અને ઉત્તરાખંડની પ્રકૃતિશ્રીનું તથા સાંસ્કૃતિક યાત્રા-પરંપરાઓનું એણે આપણને રસપાન કરાવ્યું. દેશ-વિદેશોમાં ય ઘૂમી-ઘુમવાળીને પ્રાચીન પરંપરાઓ અને કલાઓનું રસપાન કરાવ્યું છે. પ્રવાસીની સાથે ભાવક પણ ન્યાલ થાય એવા નિર્બંધકારો પણ આપણને મળ્યા. સાથે સાથે ‘વરેડીયું’ લખનારાઓએ પણ નિર્બંધને નામે ‘વગોવધું’ રજૂ કર્યું. વિદેશ પ્રવાસો વિશે આપણને નબળા નિર્બંધો વધુ મળ્યા છે.

‘જીવનનો આનંદ’ અને ‘રખડવાનો આનંદ’ જુદા નથી એમ દર્શાવનાર આ નિર્બંધ આપણને ‘હૃદયમાં પરોલી છબીઓ’નું રેખાદર્શન કરાવ્યું તો વળી સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાં રહેલી ‘ચાહરાની ભાવતા’ ય દર્શાવી. હળવી છતાં માર્મિક રીતે આંખ, કાન, નાક, જીભનો જુદો જ – તિર્યંક – પરિચય કરાવ્યો તો વિનોદી શીતિમાં વ્યક્તિચિત્રો ય પરખાવ્યાં. ડિશોચાવસ્થાના હજી સંભળતા પેલા વિલક્ષણ એવા (ફરના) સૂરને સાંભળીએ એ પહેલાં નિર્બંધ વચ્ચેથી વેગળે – ‘જન્મનિર્ક’ – વર્ધે જેને રોમાંચ-અદ્ભુત અને ભયની પેલી શૈશવકલાત્મક દુનિયાનો પરિચય કરાવ્યો. પ્રકૃતિનાં આશ્ચર્યોનો કલ્પનાવલિઓમાં મઢીને ભારચક આસ્વાદ કરાવ્યો. ગુજરાતી ભાષાની અપાર ક્ષમતાઓ અને છટાઓમાં આપણને આ નિર્બંધો જે વર્ધે ગયા છે.

‘વરશી ફરનાં ય વર’ બતાવનાર નિર્બંધ વીની ચૂકેલા ‘વિદિયા’ નગરીનો વૈભવ

અને વિષાદમય વર્તમાન ઓળખાવ્યા. ‘ગાતાં ઝરણાં’ અને ‘ધારાનાં ફૂલ’, ઝીણું બોલતા કે ટહુકતા મારલા, શૈત્રમાં ચમકતી ચાંદની કે ‘વૃક્ષાલોક’ના વૈભવો, ‘ચિલિકા’નું સૌન્દર્ય, નંદસામેદીનું સંવેદનવિષ્ણુ તો વૈકુંઠ નહિ જવાની રહે... આ બધું ય માણ્યું. ‘આનંદલોક’માંથી ‘માડીવટો’ પુસ્તકનો વિષાદયોગ પણ થયો. યંત્રસંસ્કૃતિએ તબાહ કરેલી પ્રકૃતિલોક ચિત્કારતો ય સંભળાયો. નિર્બંધ ‘વનાંચલ’ અને ‘જનાંચલ’ બંનેની વાત વારંવારે માંડી છે. તો એ જ નિર્બંધ રેલવેસ્ટેશને લે જાય છે ને ઈરાની હોટેલમાં બેસાડીને ‘એક પાની કમનો ઓર્ડર આપી નગર ચોતનાની વાત કરે છે.

રતિલાલ અનિલે ‘આટનો સૂરજ’ પછી ‘પાંદ’ સંવચમાં હમણાં નવા નિર્બંધો આપ્યા છે. ‘ખરી પર છે પીછું’માં રીના મહેતા રોજિંદા જીવનમાંથી નિર્બંધ રચી આપે છે. હમણાં જ (૩૧-૧-૦૮) જેનું લોકાર્પણ થયું તે ‘મને કોમ છે’ (ભરત નાયક)માં સુ. જો. અને શોખ પ્રભાવિત નિર્બંધો મળે છે. કોઈ ‘વસ્તુસંસાર’ રજૂ કરે છે તો કોઈ વ્યક્તિલોક ! મથામણો ચાલે છે. ખાસ્સી મંદપ્રાણતા વચ્ચે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા જેવા કલિવિવેચક ‘અવરજવર’ (‘શબ્દસૂત્રિ’ કૈશુ. ૨૦૦૮)માં મહાનગર વચ્ચે ‘હળની સાંજના રખેવાળ’ બગીચાઓની વાત તાજળીપૂર્ણ શૈલીમાં માંડે છે ત્યારે શ્રદ્ધા જાગે છે.

દોહસો વર્ષના ગુજરાતી નિર્બંધના ગદ્યની છટાઓનો પરિચય પણ કરાવી શકાય. પણ અહીં બેએક મુદ્દા ચર્ચાને વાતને પૂરી કરીએ.

એક તો, કથાસાહિત્યાદિ સ્વરૂપોની જેમ, નિર્બંધ પણ આપણે પશ્ચિમમાંથી લાવ્યા. એને આપણે કર્યો – વહાલો કર્યો, એમાં કેટલુંક ઉત્તમ કામ પણ થયું. પણ ગુજરાતી નિર્બંધ પશ્ચિમના નિર્બંધથી સાવ જ જુદી રીતે બેસાયો છે. આપણે પ્રકૃતિ અને એને આલેખતી લલિત ભાષા આગળ; ક્યાંક અધ્યાત્મ કે ચિંતનને નામે સૂત્રાત્મક રજૂઆત આગળ અટકી ગયેલા લાગીએ છીએ... પશ્ચિમનો નિર્બંધ જુદી રીતે જીવનની પ્રસેક દીઠી-અણદીઠી આંધીવૃંટીઓમાં – વ્યક્તિ-પ્રસંગો-લાખલાઓ લેને ફરી વળતો પમાય છે. આપણે ત્યાં આ રીતે લખનારને કદાચ આપણે નિર્બંધકાર કે લખાણને નિર્બંધ ન જ કહીએ એટલો બધો ફેર છે ! આમ કેમ હશે ?નો વિચાર પ્રગટપણે મૂકવો બાકી છે.

વાર્તા-નવલકથાના આપણે જેટલા વિદેશી / ભારતીય અનુવાદો કર્યા એના બેપાંચ ટકા પણ નિર્બંધના અનુવાદો નથી કર્યા. પશ્ચિમનો નિર્બંધ અનુવાદરૂપે ગુજરાતીમાં નહિવત જ ઊતર્યો છે. ભારતીય નિર્બંધોમાં ય આપણને સૌન્દર્યલોકથી ભવાંભયાં રચીત્વનાથ ટાગોરના નિર્બંધો એ જ જાણે કે પ્રભાવિત કર્યા છે. ‘અર્ચબેલા’ના ઝોસે પણ નહિ જ... હા, હજારોપ્રાસાદજી કે નિર્મલ વર્મા વગેરેના નિર્બંધોની વાત થાય છે ખરી. પણ ત્યારે ય જાણે કે ટાગોરના નિર્બંધગોત્રથી આપણે આધા તો જતા જ નથી ને !! ભારતીય ભાષાઓમાં લખાયેલા નિર્બંધો વિશે વધુ ને વધુ જાણકારી મેળવાય અને એના તથા પાશ્ચાત્ય નિર્બંધોના અનુવાદો થાય તો આપણા નિર્બંધની સિદ્ધિ-મર્યાદાઓનો, વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, ખ્યાલ આવશે.

તા. ૬. સાહિત્ય અકાદમી : દિલ્લી તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ પરિસંવાદ : ગુજરાતી નિર્બંધનાં દોહસો વર્ષમાં આપણું મુખ્ય વક્તવ્ય. (કી-નોટ એરેસ.) તા. ૮-૨-૦૮ શનિવાર.

સામીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

થિઓટર નામે ઘટના : નાટક અને રંગભૂમિવિષયક સર્વાસ્થેષી અભ્યાસગ્રંથ | બાબુ દાવલપુરા

થિઓટર નામે ઘટના : લે. હસમુખ બારાડી, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન, નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮, પ્ર. આ. ૨૦૦૬, ડિસેમ્બર, પૃ. ૨+૧૯૨ = ૨૦૦, ડિ. રૂ. ૧૨૦/-

નાટકનાં લેખન, દિગ્દર્શન અને નિર્માણનાં ક્ષેત્રે વર્ષોથી સક્રિય રહેલા હસમુખ બારાડી રચિત 'થિઓટર નામે ઘટના'માં નાટક અને રંગભૂમિનાં વિવિધ પાસાંઓની છ પ્રકરણોમાં થયેલી સર્વાસ્થેષી ચર્ચાનિચારણા નાટ્યવૃત્તિમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈને ઉપયોગી નીવડે તેવી અભ્યાસયુક્ત અને તલસ્પર્શી છે.

પ્રથમ પ્રકરણ 'સાદંત માનવીય પ્રક્રિયા'માં દર્શાવાયું છે તેમ, 'માનવીની પ્રાથમિક આભિવ્યક્તિ(વ્યક્તિ, મુદ્રા વગેરે) સાથે જન્મેલી, અને કાલ્ય, નૃત્ય, સંગીત, ચિત્ર વગેરે સ્વભાગ પ્રકારોને સમાવતી જતી, પછીનાં રોડિયા, ફિલ્મ, ટીવી જેવાં સમૂહપ્રત્યાયનનાં અનેક માધ્યમોની સર્જનપ્રસ્તુતિની કલા ઓટલે નાટ્યકલા અનુકૃતિ એના કેન્દ્રમાં છે; રસાનુભવ એનું પરિણામ છે; નટ-પ્રેક્ષકને સંબંધારે એ સંધાય છે... સદૃશ્ય ભાવકને એ પ્રક્રિયામાં કલ્પનાથી ઘડાયેલું - 'ફેમ' થયેલું - જીવન જોવા મળે છે. એમાં નટ-પ્રેક્ષક વચ્ચે, તેમની સાથે અને તેમના દ્વારા નાટ્ય સર્જાય છે : જીવંત, પૂરા ૩૬૦ અંશની આંતર પ્રક્રિયામાં.' લેખકે કહ્યું છે તેમ, આ નાટ્યગ્રંથનો 'ઉદ્દેશ છે નાટ્ય અનુભવાવન કરવાનો, શક્ય ઓટલાં પાસાં સમજવાનો... આલીશાન તીર્તિંગ થિઓટરહોલોના આજનાં મંચ અને પ્રેક્ષાગાર તો ત્રણસોએક વરસ જૂનાં છે ! એ જગ્યા પણ સમાજરચના પ્રમાણે બદલાતી રહી છે : શ્રીરામની રંગભૂમિ ડુંગરાઓના ઢાળે કોતરેલી પ્રેક્ષકબેઠકોની વચ્ચે બીણની સપાટ ભૂમિમાં હતી; સંસ્કૃત નાટકો ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, લંબચોરસ બાંધેલા નાટ્યમંડપોમાં ભજવાતાં; શોક્ષાપિયર ત્રણ બાજુથી ઘેરાયેલી પ્રેક્ષક ગોલરીઓની વચ્ચે લે માળની રંગભૂમિમાં નાચતો; ઇબ્સન-ચોલ્કર્ના નાટકોનો વાસ્તવ-આભાસ આજના જેવા પડદે વિભાજિત થિઓટરહોલોમાં સર્જતો; જયશંકર 'ચુંદરી'નું પણ એ જ અનુકરણ સર્જાયેલું થિઓટર હતું. ભવાઈ જેવાં પરંપરિત નાટ્યો પ્રેક્ષકોથી ઘેરાયેલી રમણભૂમિમાં, એક જ લેવલે નટ-પ્રેક્ષક હોય એ રીતે પેશ થાય છે, મોટેભાગે; રામનગર (વાચાણસીમાં તો આખું નગર જ 'થિઓટર' બને છે) (થિઓટર નામે ઘટના, પ્ર. આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૨-૩) થિઓટરમાં નટો દ્વારા ભજવાતાં નાટકોનો ઘણીવાર શુદ્ધ કલાઆભિવ્યક્તિની સાથેસાથ રાજકીય-ધાર્મિક-સામાજિક વિચારસરણીઓના પ્રચાર અર્થે

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

ઉપયોગ - દુરુપયોગ પણ થતો રહે છે. આમ છતાં, થિઓટર રંગભૂમિના કલાકર્મીઓની સ્વકીય આભિવ્યક્તિ તરીકે ટકી શક્યું છે. અનેક કળાઓનાં આભિવ્યક્તિપ્રત્યાયનનાં રૂપોમાં નાટકની સફળતાનું મુખ્ય કારણ છે તેની નાટ્યાત્મકતા. 'એની આગવી ભાષા છે, વ્યાકરણ છે, design છે.' (પૃ. ૩-૫)

બીજા પ્રકરણ 'નટની રંગભૂમિ'માં અલગ અલગ ખંડકોમાં અનુક્રમે નટની રંગભૂમિનો વિકાસક્રમ, પ્રાચીન નાટ્યમંડપો, પાન્ડેન્દ્રી થિઓટર, ૧૮૦ વર્ષ જૂની નાટ્યપ્રણાલિકા : રામનગરની રામલીલા, ૩૬૦ અંશનું કમ્પ્યુટરિંગ, નાટકમાં સ્થળ અને સમયનાં પરિમાણ વગેરે વિશે વિગતે માહિતી આપાઈ છે. એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે 'ફિલ્મ-ટીવીના દ્વિપરિમાણી પરદાથી જુદું, આ રંગભૂમિનું સ્થળ ત્રિપરિમાણી છે. ડાબે-જમણે, દૂર-નજીક, ઉપર-નીચે, વાંકીચૂંકી, ગોળ-ચીધી ગતિ દ્વારા પોતાનાં ઝાંગ, મુદ્રા, ચિત્રો વગેરેથી અવનવા સ્થળસંબંધો નટ સર્જતો હોય છે... આ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યાયનમાં જે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિના સંકલ્પો Encode થયેલા હોય, એને Decode કરીએ તો માનવની કલાવિકાસધારાના તબક્કાઓ મેઘધનુષી રંગો રચી આપે. થિઓટરની અભિનેય ભાષાનો એ કક્કો છે... થિઓટર તરીકે ભવાઈ લોકલક્ષી, લોકેન્દ્રી નાટ્યઘટના છે, અને ઓટલે તો એનું એ કમાનીય (Financial) નાટ્યતત્ત્વ પ્રેરકપરક બની શકે છે. (લેખકે 'કમાનીય' શબ્દ 'લવચીક'ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે.) ગુજરાતની ભવાઈપરંપરા અને બનારસ પંથકની રામલીલા ઉપરાંત અન્ય પ્રદેશોનાં લોકનાટ્ય વિશે આપોલ સંવિગત માહિતી સમૃદ્ધ છે. ભવાઈની જેમ આધુનિક શેરીનાટક પણ વસ્તુતઃ લોકલક્ષી, લોકેન્દ્રી હોય છે. એમાં સાંપ્રત જીવનના સીધા, રોજિંદા પ્રવાહોને રજૂ કરવાની પ્રેક્ષકોના પ્રતિભાવ અનુસાર ફેરફાર કરવાની, વિકસાવવાની કે વળાંક આપવાની સમર્થતા રહેલી છે. અલભત, શેરીનાટકના માધ્યમનું એક ભવ્યસ્થાન એ છે કે એ સંસ્કૃતિના રંગભાવ તો તે વાક્યપટ્ટના - વાચાણતામાં સરી પડે એવો પૂરો સંભવ છે. નાટકમાં સ્થળ / સમયનાં પરિમાણોના સંકલ્પે લેખકે એ હકીકત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે કે, થિઓટર નટ-પ્રેક્ષકોના જીવંત આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયા છે. 'આ પ્રક્રિયા નટની રમણભૂમિ (Acting Area)માં ઘટે છે. પણ આ રમણભૂમિ હમેશાં સંસ્કૃતિસાપેક્ષ રહી છે... રંગભૂમિની ભૂગોળ (ઓટલે કે નટ્યપ્રેક્ષક-સંબંધોનું આયોજન) જે તે સમાજ / સમય / સંસ્કૃતિનું ફરજત છે... ટૂંકમાં, થિઓટર જે તે સંસ્કૃતિની નીપજ અને નિર્માતા પણ બને.' (પૃ. ૪૧-૪૨)

બીજા પ્રકરણ 'રંગભૂમિની ભાષા'માં સાત જુદા જુદા ખંડકોમાં રંગભૂમિની ભાષાનાં વિભિન્ન ઘટકો અને સાંકેતીકરણની સદૃશ્યત ઇણાવટ થઈ છે. લેખકે કહ્યું છે તેમ, 'મંચનની ક્રિયા ઓટલે સંકેતો, પ્રતીકો, સંકલ્પોનું સર્જન... આ સાંકેતીકરણ જેટલું સાહજ અને અર્થસભર, ઓટલો નાટ્યઅનુભવ સમૃદ્ધ બને... ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર કે યક્ષગાન, જાપાનનાં નોહ નાટકો કે ઇન્ડોનેશિયાનાં છાયા-પપોટોની થિઓટરપ્રણાલી, પશ્ચિમનાં નાટકોની (બીસ, શોક્ષાપિયર, ઇબ્સન, લેખક) થિઓટરપ્રણાલીથી અલગ પડે જ, કારણ કે સાંકેતીકરણની પ્રક્રિયા સંસ્કૃતિસાપેક્ષ હોય, દેશકાળઆધારિત હોય, નટો અને પ્રેક્ષકો બંનેને માટે... સાંકેતીકરણની પ્રક્રિયામાં ભાષા મહત્ત્વની હોવા છતાં, એ જ એકમાત્ર નિર્ણાયક પરિબળ નથી... કારણ કે મંચન દરમિયાન એકસાથે અનેક સંકેતો અને એની પદ્ધતિઓ પ્રયોજાતી હોય છે. દા.ત.

મુદ્દા, સ્થિતિ, ગતિ, પ્રકાશ, સંગીત, વેશભૂષા, રંગભૂષા વગેરે સાથે સંવાદ બોલાય છે. આ સંવાદનેય એનો ‘કાકુ’ હોય છે... ચંદ્રવદન મહેતા કહે છે તેમ, નાટક ‘ક્રિયાપદ્ધતી’ કલા છે. નાટકમાં જિવંતતા – ક્ષિપ્તતાને સ્થાન ન હોય; સંવાદ ન સમજાય તો ત્રિવાઈસ કસી ફરી સાંભળી ન શકાય. એટલે એ સારણ, સુબોધ અને સહજ હોય; કદાચ એમાં કુદત્તો, ક્રિયાવિશેષણો આહોં હોય; ક્રિયાત્મક ક્રિયાપદો અને કર્તાકર્મ જે વધુ હોય, જેમાં સ્થળ-સમય-સંદર્ભ સીધાં જ ઢિલાતાં હોય... ભાષાના વ્યાકરણ કરતાં ઉચ્ચારણનું વ્યાકરણ પણ જુદું છે. વિરામોનું ઉદાહરણ લઈએ તો અલ્પ અર્થ, પૂર્ણ વગેરે સામયિક વિરામો છે; પણ ઉચ્ચારણ દરમિયાન શ્વાસોચ્છ્વાસ માટેનો વિરામ, અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કે ભાર મૂકવા માટેના વિરામો અને ખટકા, ક્રિયા સાથેના સંયોજન માટેનો લય, સહેલું લયપરિવર્તન અને મૌન; ઉચ્ચારણની વિવિધ રીતોમાં પળોટાતો શબ્દ અને એની સંક્રમણતા (Transitions) વગેરે પણ નાટ્યકાર પણે વિશિષ્ટ ભાષાની, આયોજનની, અપેક્ષા રાખે છે.” (પૃ. ૭૯) ... ગદીય શિબેટરની રચના, શેક્સ્પિયરે એમાં ભજવેલાં નાટકો, ગુજરાતીમાં થયેલા તેમના અનુવાદ અને નાટ્યપ્રયોગો વગેરે વિશે લેખકે આપેલી વિગતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

ગોથા પ્રકરણ ‘નાટક / શિબેટરમાં એક્શન’માં કહેવાયું છે તેમ, “એક્શન એટલે ક્રિયા. માત્ર ઘટના નહીં, એનાં સાર તત્ત્વ, કેન્દ્ર... દર્શકોનો આપીને લેખકે દર્શાવ્યું છે કે, થીડ નાટકોમાં (સંસ્કૃતની જેમ) અગત્યની ક્રિયાઓ નટની રમણભૂમિમાં દર્શાવાતી નહોતી, એનો માત્ર નિર્દેશ થતો કે અહેવાલ જ આપાતો... મૂળ મુદ્દે કોઈ ઘટનાનું મહત્ત્વ નથી, એનો અંગેલ, ફેંદમ, એના પ્રત્યેનો પ્રતિભાવ, એનું અર્થઘટન મહત્ત્વનાં બને છે... ‘દૂતવાક્યમૂ’માં આખું મહાભારત, એનાં અનેક નાટ્યત્મક એક્શન / પાત્રો / ઘટનાઓને તત્ત્વતઃ રજૂ કરવા ભાસ આશ્રય લે છે માત્ર દ્રોપદીચીરહરણ અને વિરિના પ્રસંગોની; પણ એને દુર્ગંધનના ઢવનની એ ક્ષણે પ્રસ્તુત કરે છે, જે નાટક / પાત્ર સમગ્ર મહાભારતનું કેન્દ્રસ્થ એક્શન બની જાય છે. શિબેટરની, નટની રંગભૂમિની, આ નટ અને પાત્રકેન્દ્રી માધ્યમની, નટપ્રેક્ષકસંબંધની, એના પ્રત્યાયનની શક્તિ સમજતા નાટ્યકારની આ કૃતિ છે.” (પૃ. ૯૩-૯૭) ... ૧૯૪૪માં ‘ધરાગુજરી’ લખાયું ત્યારે જૂની રંગભૂમિની મંથનપ્રણાલી મજબૂત હતી, નવી રંગભૂમિની દિશા અને મંથનની પ્રણાલીઓ હજુ સ્પષ્ટ નહોતી બની, એવી પરિસ્થિતિમાં ચંદ્રવદન મહેતાએ નવી રંગભૂમિની દિશા અને મંથનની પ્રણાલીઓનું એમને દર્શન હોવાથી ‘જૂની’ રંગભૂમિની પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ એમણે કેવી સૂઝ-સાભાનતપૂર્વક કર્યો તે લેખકે વિગતે દર્શાવ્યું છે.

પાંચમા પ્રકરણ ‘નાટ્યતત્ત્વનું વાસ્તવ’માં તખ્તાની ચોથી દીવાલના પ્રેક્ષકોને વિશ્વાસ, ખાતરી, વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કેવી રીતે થાય ? અને ન થાય તો એનું કથ્ય પ્રેક્ષકો સુધી કેવી રીતે પહોંચે ? શું કરવાથી પ્રેક્ષકોને જેને પાત્ર, પરિસ્થિતિ કે ક્રિયા વાસ્તવિક લાગે ? – એ પ્રશ્નોની સવિગત વિચારણા થઈ છે. લેખકે એ બાબત ઉપર ભાર મૂક્યો છે કે “... પ્રેક્ષકોની કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરતાં જઈ, એમની ભાગીદારી દ્વારા વિશ્વાસ જગાડતાં જતાં, નાટકની ક્રિયાની અને એ રીતે એના કથ્યની વાસ્તવિકતા ઊભી કરતાં જવાની રહે છે... રંગમંચ ઉપર અભિનય અને દિગ્દર્શનમાં વાસ્તવ રજૂ થાય કે એને જોવા (એટલે કે એ જોઈ શકે એવા) પ્રેક્ષકો આવે એ પહેલાં નાટ્યલેખકોએ (શુભો, ઇચ્છન વગેરેએ)

વાસ્તવવાદનાં નાટકો લખી દિશા ચીંધી જ આપી હતી...” ૧૯૭૪માં દિગ્દર્શકની ભૂમિકાનો જન્મ થયો ત્યારપછી ૧૯૮૭માં જર્મનીમાં ફે બ્રુહ્ન અને ૧૯૯૮માં રશિયામાં ‘ઓરકો આર્ટ’ જેવાં શિબેટરોએ, આવા પ્રકૃતિવાદ-વાસ્તવવાદનો આશ્રય રાખ્યો. એમાં જે નાટકોની મુખ્યત્વે રજૂઆત થઈ તેમાં વાસ્તવવાદી ગણાતા લેખકો હતા – અનંત ચોહક, હેમિક ઇચ્છન, એમિલી ઝોલા, અસ્તોલ્કી વગેરે. (પૃ. ૧૦૯-૧૧૩) લેખકે એ ઐતિહાસિક હરીકતનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે કે “આ જ ગાળા દરમિયાન આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં જૂની રંગભૂમિનાં નાટકોમાં અને મંથનમાં પૌરાણિક – ઐતિહાસિક રંગદર્શી (Romantic) નાટ્યતત્ત્વ હતું. ૧૯૩૦-૪૦ની વચ્ચે કૌભાલાલ મુનશી અને ચંદ્રવદન મહેતાએ લેખન અને મંથનમાં વાસ્તવિકતા આણી... મંથનકલામાં સર્વદેશકાળમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં આજ સુધી આ વાસ્તવવાદ અને વાસ્તવિકતાના નિરૂપણ વિશે પ્રેક્ષકોને નામ અને ભોગે ખૂબ ગૌરવમજ પ્રવર્તી રહી છે.” (પૃ. ૧૧૫-૧૧૬) જૂની ધંધાદારી ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ભવ અને વિકાસની આ પ્રકરણમાં આપેલી વિગતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. ૧૯૪૨માં મુંબઈમાં ગ્રાન્ટ રોડ ઉપર બંધાયેલા ‘ગોપલ શિબેટર’માં ૧૯૪૩માં હિન્દુ નાટ્યમંડળીએ એક મરાઠી નાટક ભજવ્યું ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ત્યાં અનેક નાટ્યપ્રયોગો થયા; મુંબઈમાં એ પછી ગોરોવિરૂપન, વિહોરિયન, આલ્ફેડ, કાલિદાસ, ઓલિવિયર વગેરે અનેક નટમંડળીઓ, ‘કંપનીઓ’, ‘માંદિયો’, ‘સામજો’ સ્થપાયાં. કૃવરજ નાગર, કે. ખુશરૂ કાબરાજ, ખેલકાજીઓરી, દાદાભાઈ પોલ, ‘કૂકી’ જેવા નિર્માતાઓ અને દલપતરામ, નર્મદ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ જેવા સાહિત્યકારોનો સક્રિય સહયોગ એ કાળની ધંધાદારી ગુજરાતી રંગભૂમિને સોંપાડ્યો. જયશંકર ‘સુકેરી’, બાપુલાલ, રોમિયો, પ્રાણસુખ નાયક વગેરે નટો-દિગ્દર્શકો અને પ્રભુલાલ, રઘુનાથ, ‘પાગલ’ જેવા ‘કવિ’ઓ – મુનશીઓ વગેરેના સહકારથી વિકસેલી આ ધંધાદારી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ રસપ્રદ અને માહિતીપ્રદ છે. લેખકે સંક્ષેપમાં નોંધેલી પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિ પર થયેલા બ્રેબ્ટના શિબેટરના ઉદ્દેશો અને ઐતિહાસિક મનાના સિદ્ધાંત વિશેની વિગતો તથા ફ્રેન્ચ નાટ્યકાર ઝ્યાં ઝનેનાં ઢવન અને નાટકો વિશેની રસપ્રદ માહિતી પણ રંગભૂમિના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નાવરે તેવી મૂલ્યવાન છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણ ‘અને ગુજરાતનો પરિપ્રેક્ષ્ય’માં લેખકે વીસમી સદીના નવમા દાયકાને ‘રળિયાત અને ચિદ્રિવંત’ કહ્યો છે, તે અકારણ નથી. રવ. જયલિપખુ વ્યાખ્યાનશૃંગીના ઉપક્રમે લેખકે આપેલા વ્યાખ્યાનરૂપ વક્તવ્યમાં તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે “... નથી ની ચીસો કે પ્રચાર-પિપ્પડો અથવા બુમરાણી, કાગારોળો, ચિંતાઓની વચ્ચેય ગુજરાતમાં નાટકો છે – અને છે જ... એ દાયકો નાટકનો છે, એની નવમા દાયકાની અવેતન રંગભૂમિ લેખકની રંગભૂમિ છે... બીજું, કેટકેટલી સારી નવલકથાઓ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને એમાંથી શોધીને અનેકોએ એનું મંથન કર્યું છે; ‘વસુંધરાનાં વહલાં દવલાં’ (સેવાણી), ‘એ તે પીધાં છે જાણી જાણી’ (દર્શક), ‘વળામણાં’ (પુનનાલાલ) વગેરે... ભવાઈના વેશોમાં લાલજી મનિયાર પરથી રણછોડભાઈ ઉદયરામે, ‘રાઈનો પર્વત’ પરથી કેતન મહેતાએ ‘ભવની ભવાઈ’ બનાવ્યાં. એ જ ‘રાઈનો પર્વત’માંથી ચીનું મોટીએ ‘જલકા’ અને હસમુખ બારાડીએ ‘રાઈનો દર્પણરાય’ રચ્યાં. અમદાવાદના રૂપક સંઘે ‘જ્યા-જ્યાં’ અને હસમુખ બારાડીએ ‘રાઈનો ‘વીણાવેલી’ વગેરે પણ સંકલિત થઈને તખ્તે અવતર્યા હતાં... નીજું, એંશી વર્ષથી ચાલતા

‘આકાશવાણી’ પરથી અઠવાડિયાના ચારની સરેરાશ નાનાંમોટાં નાટકો રજૂ થાય છે, જેનાં ૮૦% મૌલિક હોય છે. આકાશવાણી – અમદાવાદ અને ‘ઇસરો – િળ’ દુરદર્શન લાંબાં-ટૂંકાં નાટકો અને નાટ્યશ્રેણીઓ રજૂ કર્યાં છે એ પણ ૭૦% મૌલિક હોય છે. આ બંને માધ્યમોએ પ્રસ્તુત કરેલ નાટ્યોમાંથી તપને આવતરી શરૂ કે તખ્તાવાચક બની રહે એવું અઠવાડિયાનું એક નાટક ગણીએ તો અત્યાર સુદીમાં એનો આંકડો આશરે ૮૦૦ થાય.... ચોધું, એ જ રીતે મુદ્દિત નાટકો, નાટ્યક્ષમ કથાઓ કે પ્રસંગોનો આંકડો છેલ્લાં દોઢસો વર્ષના નાટ્યઇતિહાસમાં ગુજરાતી રંગભૂમિ ગરીબ બાપડી ન રહે તેવો મોટો છે... ટૂંકમાં, નાટકો તો છે, ઊએટર ઊદિરંગોય છે, ભલે મુબઈમાં અને શહેરોમાં; પણ ત્યાં પૂરતી નટમાંડળીઓ અને નટો છે, નટોને તાલીમ આપી શકે એવા નિદેશકો છે. જેવી છે તેવી બે યુનિવર્સિટી કક્ષાની નાટ્યતાલીમ સંસ્થાઓ છે...’

લેખકે ગુજરાતી રંગભૂમિ પર અનેક પ્રયોગશીલ લેખકો-દિગ્દર્શકોનાં કાર્યની પણ ઔચિત્યપૂર્વક નોંધ લઈને ઉચ્ચારેલી આ ચેતવણી ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિના યોગક્ષેમમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ હિતચિંતકોએ લક્ષમાં લેવા જેવી છે : “આપણે જો હજી જાગત નહીં રહીએ તો સંદેહાંટ ટીવી / વિડિયો- પ્રચારણ – પ્રચારમાધ્યમોનો મહાઉદ્યોગ મંચનકલાઓના હસ્તઉદ્યોગનો મુત્યવંટ વગાડી દેશે.” (પૃ. ૧૬૦) તેઓ એ બાબતે આશાવાદી છે કે “ગુજરાતમાં નાટક છે, નાટકો માટેનો પૂરતો મસાલો પણ છે. નટમાંડળીઓ પોતાની શક્તિ / મારિ / ધુતિ સાથે, લેખકો સાથે કામ કરે અને લેખકો શલ્કેડેલા યથાતથ દશ્યરૂપના દુરાગ્રહ વિના દિગ્દર્શકને પણ એક કલાકાર તરીકે સ્વીકારે, ઊએટરને નરડેન્દ્રી પ્રવૃત્તિ ગણે અને એના અભિનય દરમિયાન નક્ષાપણે એટલું સ્વીકારે કે ઊએટરકર્મનાં અનેક તત્ત્વોમાં શલ્ક પણ એક તત્ત્વ છે, એ જાગૃતિ સાથે કે લેખક માત્ર શલ્ક નથી આપતો...’ તો ગુજરાતી રંગભૂમિની આવની કાલ ઊજળી છે.

લેખકનું એ મંતવ્ય તથ્યયુક્ત છે કે પ્રારંભકાલીન ગુજરાતી રંગભૂમિ મુખ્યત્વે મુબઈ નગરકેન્દ્રી હોવાથી ગ્રામકેન્દ્રી ભવાઈ પ્રત્યે સૂગ ધરાવતા નાટ્યકાર રણછોડભાઈ ઉદયરામે આ લોકનાટ્ય પ્રત્યે જે તિરસ્કાર જણાવ્યો તેના કારણે આ પરંપરાગત ભવાઈના સ્વરૂપ વિશે ‘દૂરગામી અક્કડ પૂર્વગ્રાહો’ પ્રસાર્યા હતા. આથી પ્રથમ તબક્કાની નટમાંડળીઓ અને આપણા સાક્ષરોએ કવિ દલપતરામ રચિત ‘વિદ્યાભિમાન’ અને નવલરામના હાસ્યલક્ષી નાટક ‘ભક્તનું ભોપાળું’ પ્રત્યે ઉપેક્ષા લાખવી હતી. ‘વિદ્યાભિમાન’ને નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રમણભાઈ નીલકંઠ, હિંમતલાલ બંજારિયા જેવા સાક્ષરોએ ‘આખ્ય’, ‘અસંસ્કારી’, ‘રૂબૂળ’, ‘બાલિશ’, ‘અરુચિકર’, ‘ચાતુર્ધલીન’ વગેરે લેખલો આપીને ઉવેખ્યું. પરિણામે, ૧૯૭૧માં ‘વિદ્યાભિમાન’ પ્રગટ થયું ત્યારથી માંડીને છેક ૧૯૫૫ સુદી જૂની અને નવી રંગભૂમિઓ પર આ પ્રહસન ભજવાયું નહોતું. આ પાત્રપ્રધાન પ્રહસન નટોને આકર્ષી શકે તેવું અભિનયક્ષમ હોવા છતાં જયશંકર ‘ચુદરી’ અને પ્રાણસુખભાઈ સિવાય, બધા ઉન્નતભૂ સાક્ષરોએ તેના પ્રત્યે આંખમીશામણાં કર્યાં હતાં. આ નાટકમાં ભવાઈના અંશો અને સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલીનાં દશ્ય-અંકવિભાજન ઉપરાંત ‘કારસ’ પ્રકારના નાટકનાં સાધણાં તત્ત્વો છે એ તરફ છેક ૧૯૬૪માં પ્રો. જશવંત શોખડીવાળાએ આપણું ધ્યાન દોર્યું હતું. લેખકના કહેવા પ્રમાણે, કોઈ પણ નાટકની તખ્તાલાયકી કે અભિનયક્ષમતા

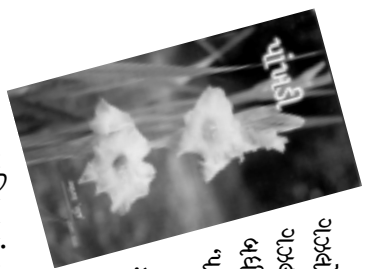
તપાસવાનો – નાણવાનો અધિકાર અને જવાબદારી નટ-દિગ્દર્શકની છે, એની સાર્થકતા પ્રેક્ષકો નક્કી કરી શકે... ‘ટૂંકમાં, સાહિત્યિક વિવેચનમાં તખ્તાલાયકી કે અભિનયક્ષમતા તપાસવાની હોય નહીં. એમનું એ કામ / જવાબદારી નથી.” (પૃ. ૧૬૮) લેખકે સવિગત દર્શાવ્યું તેમ, ઊએટર વસ્તુતઃ “લોકશાહી અને સ્વસ્થ માનવીય સંબંધોની પ્રક્રિયાની પ્રયોગશાળા” છે; ‘ઊએટર દિમાગી પ્રત્યાયનની અપૂર્વ તક આપે છે. એ લોકશાહીની, સમકક્ષ સમસંવેદનની, તત્ક્ષણ પ્રતિસાદની પ્રક્રિયા છે.”

‘ઊએટર નામે ઘટનામાં લેખકનું વક્તવ્ય સુગ્રાહ્ય બની શક્યું છે, તેમાં ગ્રંથમાં યથાસ્થાને મુકાયેલાં રેખાચિત્રો – આલેખનો ઉપરાંત દેશવિદેશના બહુસાંખ્ય નાટ્યવિદોનો મંતવ્યો અને લેખકનો નાટક અને રંગભૂમિ સાથેનો નિકટનો સંપર્ક અને સ્વાનુભવ પણ ઉપકારક નીવડ્યો છે. નાટ્યકલામાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈએ આ અભ્યાસગ્રંથ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે.

પાંખડી : અહમદ ‘ગુલ’, પ્ર. પોતે, વિ. આર. આર. શેકની કંપની, ૨૦૦૨, પૃ. ૬૦, દિ. ૩. ૪૦]

પાંખડીનું ઉપવનમાં રૂપાંતર | અહમ ટંકારવી

‘પાંખડી’ કવિ અહમદ ગુલની અતિ ટૂંકા માપના છંદોમાં રચાયેલી ગઝલોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતીમાં આ અગાઉ આદિલ મન્સૂરી તથા અન્ય ગઝલકારોએ એક જ શલ્કનો મિસરા રચવાના પ્રયોગ કર્યાં છે. પણ સંગ્રહની બધી જ ગઝલો ટૂંકા માપની હોય એવું અહીં પ્રથમ વાર બને છે, એ દિગ્દર્શ્યે ‘પાંખડી’ અ-પૂર્વ, વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર ગઝલસંગ્રહ છે.

છિટનમાં વસતા ગુજરાતી ગઝલકાર માટે ગઝલના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે પરમ્પરાનુસંધાન સાધવાનું મુશ્કેલ છે. તેમાંય વળી ગઝલમાં પ્રયોગલક્ષી થવાનું તો અત્યંત કપરું છે. પરિણામે, મુશ્કારવાની નીપજરૂપે કાઢિયા રલીફની તાલમેલવાળી, અભિધાયક, વાચાળ, શલ્કાળુ ગઝલોનું સર્જન થતું રહે છે અને ગઝલનું વરઘું, રુગ્ણ સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આવા જુગુપ્સાપ્રેરક વાતાવરણમાં પ્રયોગલક્ષી ગઝલોનું સર્જન કરતા રહેવું એ એક પડકાર છે. આ આહવાન ઝીલવા માટે અપેક્ષિત સર્જકતા અને ગઝલનિષ્ઠા કવિ અહમદ ગુલમાં છે તેનું પ્રમાણ ‘પાંખડી’ની ગઝલોમાંથી મળે છે.

ટૂંકા બહેરના શેરમાં અભિવ્યક્તિ માટે કવિને બે શલ્કો જેટલો જ આવકાશ મળે છે. આ બે શલ્કોનો વ્યંજનાત્મક સંદર્ભ રચી શલ્કને રસાનુભૂતિનાં જનક બનાવવાનું કવિકર્મ સિદ્ધ થાય તો જ શેર ભાવક માટે સમસંવેદ બને છે. ‘પાંખડી’ની ગઝલોમાં અનેક શેરમાં શલ્ક તેના ચલણી, કોશગત અર્થને અતિક્રમી વ્યંજનાસ્તરે વિકસે છે, અને ભાવકચેતનાને ઝંકૃત કરી જાય છે.

દી. ઢળે
નું મળે

ઉપરોક્ત શેરમાં કુલ ચાર શબ્દો છે તેમાંય ભે શબ્દો તો એકાક્ષરી છે. કવિને ભાવનિરૂપણ માટે છ અક્ષરની ભૌંય પ્રાપ્ત છે, પણ આ ચાર શબ્દોના વ્યંજનાપૂર્ણ વિનિયોગમાં સંવેદનનું પરિમાણ વિસ્તરે છે અને આપણને સૌંદર્યબોધ કરાવે છે. દી' ઢળે પ્રિયજન મળે ને તેથી દિવસભરના સંતાપ શમી જાય છે, શાતા અનુભવાય છે, ન્યાહ થવાય છે, દી' સુધરી જાય છે એવા અર્થસંકેતો આ ટૂંકા માપનો શેર રચી આપે છે. પ્રિયતમાના મિલનથી કુતાર્થ થવાની અનુભૂતિનો સંકેત અહીં પૂરો થતો નથી. આ સંવેદન તે પછીના શેરમાં વિસ્તરે છે :

તું મળે
દી: ફળે

અહીં પ્રથમ શેરનો આખો મિસરો 'તું મળે' તથા એક શબ્દ 'દી'નું પુનરાવર્તન થયું છે. પણ માત્ર 'ફળે' એ એક શબ્દ નવો પ્રયોજ્ય કવિ આખા સંદર્ભને નવું જ પરિમાણ બક્ષે છે. પ્રથમ શેરનો ભાવ બીજા શેર સુધી વિસ્તરે છે, અને 'દી: ફળે: મિસરા સાથે ભાવવર્ધુળ પુરું થાય છે. પાંખડી'ની ગઝલોના અનેક શેર કવિ અહમદ ગુલની સર્જકતા અને ભાષાકર્મના સંસ્પર્શો આસ્વાદ્ય બને છે. પેજ ૧૮ પરની ગઝલમાં લોકોની પ્રાંઠેગ આંઠઠો માટે' પંચાતી વિશેષણ વપરાયું છે. આ કવિ શબ્દને ઝળહળિત કરવા મથે છે. શબ્દ સાથે કવિની નિસ્બતને લીધે પોતાની ગઝલો દ્વારા શબ્દ ઉજાર થાય એવી 'ગુલ'ની બેઠવા છે. એ વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :

શબ્દની 'ગુલ'
આભરૂ થા

ગઝલનો શબ્દ લીસો, લપટો, બોદો, સાપાટ, નિર્વીર્ય હોય તો એવા શબ્દની ફજેલી થાય છે. શબ્દને આવી ફજેલીથી, વગોવણીથી ભેઆભરૂ થવાથી બચાવવાની આ કવિની એણણા છે. ગઝલમાં સરળ, બોદાચાલની ભાષા અપેક્ષિત છે. આ નિરૂપણશૈલીને અનુરૂપ કહેવત પણ અહમદ ગુલની ગઝલમાં શેર રૂપે પ્રયોજાય છે :

જે ફરે
તે ચરે

ગઝલનું કાવ્યસ્વરૂપ ચિંતનનો બીજ બમી ન શકે. અહમદ ગુલ જીવનની વાત ગઝલને અનુરૂપ બાનીમાં કરે છે. 'નામ લાખ / રેત પર' એ શેરમાં જીવનની નિયતિનો, 'નાટક વિના / નાયક હતો'માં જીવનમાં નિભાલિતો, તથા 'તરસરેલું / એ જ દર્પણ'માં જીવનની એકવિધતાનો અવબોધ થાય છે. નૈરાશ્યને વ્યક્ત કરવા કવિ પ્રચલિત કલ્પન પ્રયોજે છે :

તીલ પ્યાસ
ખાલી જામ

અહમદ ગુલની ગઝલોમાં અગાઉ વતનનુરૂપાની વાત કળાત્મક અભિવ્યક્તિ પામી છે. પણ આ સંપ્રહના એક શેરમાં વતનમાં પરણાપણાની વાત કરી કવિ વિચિન્નતાના સંવેદનને તીલ બનાવે છે :

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

વતનમાં પણ
પરાયો છું
એટલે જ કવિ કોઈનું સાન્નિધ્ય ઝંબે છે. ભીડમાં પરિચિત ચહેરો શોધે છે. ગઝલ આ સનાતન ખોજનું માધ્યમ બને છે. ઇન્નાભિન્ન થયેલી મનુષ્યજાતિને સરળ સંદેશ આપતાં કવિ કહે છે :

'ગુલ' હવે તો
એક થાઓ

એકમેકના સંકર્ષે જ આપણું હોવાપણું પ્રતીત થાય છે, તેથી 'ગુલ' કહે છે :

સવાલ છું
જવાબ થા

અહમદ ગુલની ટૂંકા છંદમાપની ગઝલોમાં કાવ્યોપકારક સંયમનાં ઉદાહરણ મળે છે. એમના માટે ગઝલ કળાત્મક અભિવ્યક્તિ છે, ધ્યાંધલ નહીં. એટલે જ એક શેરમાં કહે છે :

ન અર્થની
ધમાલ કર

કવિના નિવેદન અનુસાર આ ગઝલો લાઘવ સિદ્ધ કરવાની મથામણ રૂપે લખાઈ છે. આ માટે અનેક ઉપકરણો પ્રયોજાયાં છે. વેદનાની અભિવ્યક્તિ માટે આંબોનું શ્રાવણમાં રૂપાંતર થાય છે :

ગુલ આંબનું
શ્રાવણ થવું

કવિ અનેક આધારોને થોડા શબ્દો દ્વારા વાચા આપે છે :

થોડા શબ્દો
કઈ આધારો

આ સંપ્રહની રચનાઓમાંથી પસાર થતાં કવિની સર્જનપ્રક્રિયાનો તાગ મળે છે. ગુલ પ્રથમ ભાવકને પુષ્પની પાંખડી બતાવે છે, પછી પાંખડી ઉપર ઝાકળાંકિંદુ દેખાડે છે, પછી પાંખડી પુષ્પ થાય છે, પુષ્પોમાંથી ગુલછડી બને છે અને આમ નમણી, નાજુક પાંખડીનું ઉપવનમાં રૂપાંતર થાય છે :

પાંકડી થા
પાંખડી થા
ઓસાલીની
પાંકડી થા
ગુલ ગઝલની
ગુલછડી થા

અભિવ્યક્તિ સંકર્ષે 'ગુલ' શબ્દને 'વક્ષાકાર' છે. શબ્દ દ્વારા કવિ સંવેદનની મુખ્યમુખ થવા અને ભાવ સાથે તદ્દરૂપ થવા તાક છે :

રૂબરૂ થા
હૂંબહૂ થા

ગાઝલ 'ગુલ્દાર' માટે સહકથયતાનો સેતુ બને છે. ગાઝલ રૂપે કવિ અન્યો સુધી પહોંચવાની ઇચ્છા સેતુ છે :

હકથ બોને
વરણી જઈઓ

આહમદ ગુલતનું ગાઝલસર્જન પડયાશૈલીનું કે ગાતાનુગતિક નથી. પરમ્પરા સાથે અનુસંધાન કાયમ રાખીને તેઓ પોતાની આગવી મુદ્દા ઉપસાવવા મથે છે. ગાઝલક્ષેત્રે કંઈક અલગ વિશિષ્ટ કરવાની એમની નેમ છે. આ ધખમાને વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :

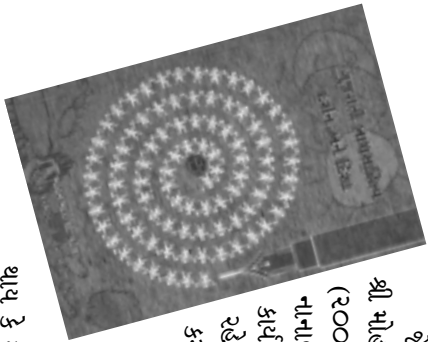
ગુલ કંઈ અલગ
સર્જન કરો

મયાદિત ભાવવિશ્વ અને બીબાંઠાળ અભિવ્યક્તિને લીધે છિટનની ગુજરાતી ગાઝલનાં જળ ડહોળાયેલાં છે. પાંખડીના પ્રકાશનથી આ ક્ષેત્રે નવી તાજગી અનુભવાય છે, અને સ્વસ્થ, નીતર્યા જળનો તોષ મળે છે.

બાલસાહિત્ય ક્ષેત્રે એક મહત્ત્વનો સંકલ્પગ્રંથ | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

['ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : દર્શન અને દિશા' : લે. મોહનભાઈ શં. પટેલ, સંપા. ઈશ્વર પરમાર, ડૉ. હંસાબહેન પટેલ, પ્ર. ગુર્જર ગ્રંથસ્ત્રના કાર્યાલય, પ્ર.આ. ડિસે. ૨૦૦૪, પૃ. ૧૮૫૨૨૨, રૂ. ૧૦૦]

જેમને પોતાનો 'સ્વ-કાર્મ' શિક્ષણ લાગ્યો છે તેવા કેળવણીકાર સ્વ. શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલનું 'ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : દર્શન અને દિશા' (૨૦૦૪) એ પુસ્તક હર કોઈ શિક્ષક વાંચવું જોઈએ એવું છે. ઊજ્જવળ, નાનાભાઈ, જ્વાલંતરામભાઈ, મૂળશંકરભાઈ વગેરેની હરોળમાં એસે તેવું કાર્ય મોહનભાઈએ કર્યું છે. તેમને બાલસાહિત્યની ખૂબ જ ચિંતા રહેતી હતી. તેથી જ તેમણે એ સંકલ્પે અનેક રીતે ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક તેમના આવા ચિંતન-મનનનું પરિણામ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. પણ મહત્ત્વના બે વિભાગ ગણી શકાય. (૧) ચિંતન; (૨) બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણ. મોહનભાઈ બાલસાહિત્યની કેવી ચિંતા કરતા, કેવું ચિંતન કરતા તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. આ લેખો વાંચીને

થાય કે આપણે વાલીઓ-શિક્ષકો-વડીલોએ કેટલા બધા સજાગ થવાની જરૂર છે ? બાળકો, બાલસાહિત્ય માટેની તેમની નિસંકલત આહી સંવદન વ્યક્ત થાયેલ છે. તેમના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા છે. અંતરમાં કેટલોક વલોપાત છે ને ભાષામાં જોસ્વા છે. તે લખે છે : 'વાર્તાઓ કહેવાનું તો 'ડોશીમાઓ'ને જ આપણા સમાજે સોંપેલું. પણ હવે એવી 'ડોશીમાઓ'ને પણ ક્યાં શોધીશું ? શિક્ષણનાં આટલાં બધાં ને આવાં બધાં માધ્યમો ને

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

સમૂહમાધ્યમો શોધવાં છે. એ માધ્યમોને આ કામ માટે જોતરવાના તરીકા વિચારી શકાય બરા ?" (પૃ. ૪) આપણને વારસામાં જે વાર્તાઓ મળી છે તેમાંની ખૂબીઓ પ્રત્યે પણ તેમણે આપણું ધ્યાન દોર્યું છે. જેમ બાળક માટે પૌષ્ટિક આહાર તેમ પથ્ય વાંચનની પણ એટલી જ જરૂર છે. તે લખે છે : "કેવળ શરીરસૌજ્ય કે શરીરસંપત્તિ એ મનુષ્યના સંકલ્પે અપેક્ષિત નથી. શરીર ઉપરાંત એને મન છે, બુદ્ધિ છે. શરીર, મન અને બુદ્ધિ વડે એણે એ ત્રણેથી પર થઈ જવાનું છે, મૂક્ત થઈ જવાનું છે. બાળસાહિત્ય એ માટેનું ધરુવાડિયું છે. એની માવજત પાછળ ખરચોલો પૈસો ખરચાઈ જતો નથી, 'કણમાંથી મણ' થવાની શક્યતાઓ ત્યાં જ છે. સબળ વ્યક્તિત્વનો ગુણાકાર એ જ પ્રબળ સમાજ" (પૃ. ૭).

મોહનભાઈ માત્ર વિચારીને અટકે તેવી વ્યક્તિ નહોતા. 'જગરૂકતાનું આવાહન' લેખમાં લેખને અંતે તેમણે તારણો આપ્યાં છે. એકવીસમી સદીના પડકારો વિશે પણ તેમણે બહુ ઊંડાણથી વાત રજૂ કરી છે. ભાવિ બાલસાહિત્યકારો માટે આહી માર્ગદર્શિકાનું કામ થયું છે. તેઓ ક્યાંય ક્યાંય ગોળગોળ કહેતા નથી. સ્પષ્ટતા અને સચોટતા, ધારદાર છતાં વિવેકપૂર્ણ શૈલી - તેમની લાક્ષણિકતા છે. તેનો આહી બધા જ લેખોમાં પરિચય થાય છે. બાલસાહિત્ય માટેનો એમનો વલોપાત સમજવા જેવો છે : 'આપણે હજી બાળકને જ પૂરું ઓળખવાની બખામાં નથી પડ્યા. અરે, ઓળખવાના પ્રયત્નનું પરતાનું પણ ક્યાં કર્યું છે ? ટીપ્પણું ઉઘાડતાં જ કમરતાં ટોળે વળે છે... બાળસાહિત્ય વિશે, બાળકેળવણી વિશે, બાળક વિશે હજી સમાજે ઘણું સમજવું બાકી છે."

તેમણે સમગ્રતથા બાળસાહિત્યના સંકલ્પે બહુ વિશાળ પરિપ્રેક્ષમાં, ભવિષ્યનાં બાળકોની માનસિકતાને ધ્યાનમાં રાખીને, આ આખા વિષયનો ઊંડાણથી વિચાર કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં બાળસાહિત્યના વિષયો, તેમાંનાં ચિત્રો, તેની ભાષા, બાળકની વય, બાળસાહિત્યમાં સંપાદન - આ બધાં અંગે કૃતિઓનાં ઉદાહરણો આપીને તેની સર્વાંગી ચર્ચા કરી છે. ક્યારેક કટાક્ષ કર્યો છે તો ક્યારેક વાંચનનારને સોંચાડું ઊતરી જાય તેવી રીતે તેમણે પોતાના મુદ્દાઓને ઉજાગર કરી આપ્યા છે. ક્યારેક તો શીર્ષક જ વિષયના હાર્દને વ્યક્ત કરે છે. દા.ત. 'બાળસાહિત્ય એટલે બસ, ચલકચલાણું ?' આ પુસ્તકમાં મુકાયેલી બાબતો વિશે કેળવણીકારોએ ચિંતન કરવાની જરૂર છે. તેમણે આહી કરેલી તાત્વિક ચર્ચા શુષ્ક નથી. ગુજરાતી ગદ્યનું વાકિત્ય અને તેમના ગદ્યપ્રભુત્વ બંનેનો ભાવકને અનુભવ થાય છે. દા.ત. 'બાળકની સંવેદનાઓ કૂણી કળીઓ જેવી હોય છે, તો ડિશોરની સંવેદનાઓ ફૂલની જેમ ઊલટીની હોય છે.' તેમણે બાળસાહિત્યકારોને પણ તેમની જવાબદારી સમજાવી છે. લેખકોના કાન પકડ્યા છે.

બાલસાહિત્ય વિશે અનેક લેખોમાં ઘણાં પરિમાણોથી વાત કરી છે. તો બાલવાર્તા અને બાલગીતો વિશે પણ ભલેને ટૂંકમાં, પણ ઊંડાણથી વાત કરી છે. આ લેખોમાં તેમની ધારદાર - સચોટ શૈલીનો ઉત્તમ પરિચય થાય છે. તો સાથે જ મેઘાણી, ઈશ્વર પરમાર, યશવંત મહેતા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી વગેરેના સર્જન-વિવેચન વિશે પણ મૂલભાગી ચર્ચા કરી છે. તો એ જ રીતે બાળક અને લેખન, ગદ્યકૃતિ અને બાળક, બાળક અને ગ્રંથાલય - જેવા મુદ્દાઓ વિશે પણ વિચારણા કરી છે. 'ગદ્યકૃતિ અને બાળક' લેખમાંનું આ વિધાન જુઓ : "આ યુગ ખરેખર તો કળ-યુગ છે. કળ એ જાણી લે એટલે પરતું."

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

પણ તેમનું હૈયું ખૂલ્યું છે પ્રશ્નોત્તરીમાં. અહીંનો તેમનો ભાવાવેશ ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવો છે. અહીં જે લે પ્રશ્નોત્તરી છે તે એક અર્થમાં માળામાંના મૈત્રુ સમાન છે. પહેલી પ્રશ્નોત્તરીના કેન્દ્રમાં છે બાળસાહિત્ય. બીજાના કેન્દ્રમાં છે તે પોતે, સમાજ અને કેળવણી. આ પ્રશ્નોત્તરીમાં પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબો તેમણે બહુ આક્રોશપૂર્વક આપ્યા છે. દા.ત. ‘આજનો સંદર્ભ એટલે શું ? ગાંધીજીની કેળવણીની વાત શું કાલપ્રસ્ત થઈ ગઈ ? ... રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી બંનેએ ગરિમાના જે મહત્તમ વિશેષનું દેવાનું પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું હતું તેનું દર્શન કરવા જેવી દષ્ટિ હવે આપણી પાસે રહી છે ખરી ? એવી ધીરજ આપણામાં છે ખરી ? એવું ચોદર્પ ? એવી તિતિક્ષા ? તપ ? ... આપણે તો ઉત્તાવળમાં ઉત્તાવળમાં મોહનદાસ ગાંધીને પડતા મૂડી રાજ્ય ગાંધીની આંગળી પકડી લીધી છે.’

આમ આ પુસ્તક સમગ્રાતયા બાલસાહિત્યના સંદર્ભમાં બાલસાહિત્યકારને, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને, શિક્ષકોને, વાલીઓને દિશા દર્શાવે છે. આ પુસ્તકના સંપાદકો ડૉ. ઈશ્વર પરમાર અને ડૉ. હંસાબહેનને મોહનભાઈના આ લેખોને આ રીતે સુલભ કરાવી આપવા બદલ અભિનંદન ! બાલસાહિત્યના અભ્યાસી માટે આ એક મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ છે.

કવિલોક ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે તા. ૨૪-૯-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે ૭.૦૦ વાગ્યે અંગ્રેજ કવિશ્રી મિલ્ટનની ચતુર્થ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે શ્રી અનિલા દલાલ ‘મિલ્ટનની કવિપતિભા’ વિશે પરિષદ ભવનમાં વક્તવ્ય આપશે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત શ્રી ઉમાશંકર જોશી સ્વાધ્યાયપીઠ અને ‘કલાપક્ષ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ઉમાશંકર જોશીની જન્મજયંતી (૨૧/૭) નિમિત્તે પરિષદપ્રમુખ શ્રી નારાયણ દેસાઈના અધ્યક્ષ-સ્થાને શુક્રવાર તા. ૨૫-૭-૨૦૦૮ના રોજ ‘કવિનો નીજે અવાજ’ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આરંભમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ દ્વિબિત ‘ઉમાશંકરનો વાગ્દેભવ ૧, ૨, ૩’ પુસ્તકોનું પ્રમુખશ્રીએ વિમોચન કર્યું. શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ પુસ્તક-રચના દરમ્યાનની પ્રક્રિયાની ટૂંકમાં વાત કરી અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક પ્રતિભાવ આપ્યો. તે પછી ‘કલાપક્ષ’ના પરેશ નાવક - વિભા નાવક સંચાલિત - દિગ્દર્શિત ‘મહાપ્રસ્થાન’ પદ્યનાટકના અંશોની રજૂઆત થઈ. શ્રી નિમિષ દેસાઈ કાર્યક્રમ દરમ્યાન સૂત્રધારની ભૂમિકા અદા કરતા રહ્યા. ‘સાપના ભારા’ નાટકસંચલ સંદર્ભે યોજેલા વિચાર-વિમર્શમાં શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર, રઘુવીર ચૌધરી, મનીષી જાની, ચંદુ મહેરિયા, ઈલા પાઠક, ત્રિદીપ સુહદ વગેરેએ પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યા. પ્રમુખશ્રીએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા અને સભામાંથી પણ સભ્યોએ ભાગ લીધો. તે પછી ‘કલાપક્ષ’ દ્વારા ‘સાપના ભારા’નાં એકંકીઓમાંથી અંશો રજૂ થયા. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી પરેશ નાવકે કર્યું હતું.

(૨) હિન્દીના પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર અને ગાંધીવિચારના અભ્યાસી શ્રી ગિરિરાજ દિશોર સાથે પ્રમુખ શ્રી નારાયણ દેસાઈની ઉપસ્થિતિમાં એક વાર્તાલાપનું આયોજન તા. ૨૬-૭-૨૦૦૮ને શાનિવારે સવારે ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિરમાં કરવામાં આવ્યું. શ્રી ગિરિરાજજીનો પરિચય વહીવટી મંશી શ્રી મનસુખ સલ્લાએ આપ્યો. ગિરિરાજજીએ પોતાની સર્જનયાત્રા અને પ્રક્રિયાની વાત કરી પોતાના પુસ્તક ‘પહેલો ગિરમીટિયો’ વિશે પણ ચર્ચા કરી. સંચાલન અનિલા દલાલે કર્યું.

(૩) સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લી દ્વારા પુરસ્કૃત હિન્દી સાહિત્યકાર શ્રી ગિરિરાજ દિશોના અતિથિવિશેષ પદે તેમની હિન્દી નવલકથાના શ્રી મોહન દાંડીકરે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ ‘પહેલો ગિરમીટિયો’ વિશે એક સંગોષ્ઠિનું આયોજન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સભાગૃહમાં તા. ૨૭-૮-૨૦૦૮ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સહયોગ હતો. શ્રી નારાયણ દેસાઈ અધ્યક્ષપદે હતા, શ્રી મનસુખ સલ્લાએ સંચાલન કર્યું હતું. શ્રી જિતેન્દ્ર દેસાઈ, શ્રી દક્ષાબહેન પટ્ટણી, શ્રી મોહન દાંડીકર વગેરેએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતા.

(૪) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત ‘રવીન્દ્ર ભવન’ના ઉપક્રમે તા. ૭-૮-૨૦૦૮ - કવિશ્રી રવીન્દ્રનાથની પુણ્યતિથિના રોજ શ્રી મુણાલિની સારાભાઈનું વક્તવ્ય ગોઠવાયું. આરંભમાં શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે મુણાલિનીબહેનનો પરિચય આપ્યો. મુણાલિનીબહેને

‘About Gurudev’ વિશે વાતો કરી. ગુરુદેવની ઉપસ્થિતિમાં તેમણે શાંતિનિકેતનમાં ગાળેલા સમય દરમ્યાનના પોતાના અનુભવો, પોતે નાટકોમાં લીધેલી ભૂમિકા અને ગુરુદેવની હાજરી વગેરે વિશે વાર્તાલાપ આપી સૌને થોડા સમય માટે શાંતિનિકેતન લઈ ગયાં. ત્યાંના સ્નેહભર્યા પરિવેશને જીવંત કરી, ત્યાં વિલસી રહેલાં સર્જનાત્મકતાનાં તત્ત્વની આબોહવા સમજાવી. અંતમાં આનિલા દલાલે આભારદર્શન કર્યું.

(૫) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત લુમ્બન ડેવલપમેન્ટ સેલના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૯-૮-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે શ્રી ચીનુ મોદી વિખિત ડિવર્કશિત બે નાટકો રા. વિ. પાઠક સાભાગૃહમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આરંભમાં સૌનું સ્વાગત કર્યું – શ્રી ચીનુ મોદીનું, તેમજ કલાકારો અસ્થા મહેતા, અર્ચન ત્રિવેદી, તરુણા દીક્ષિતનું, લુમ્બન ડેવલપમેન્ટ સેલના શ્રી રંજના હરીશો પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં નારીઉત્કર્ષની વાત સાહિત્ય દ્વારા પણ પ્રકટ થવી જરૂરી છે માત્ર કાવલ જ નહીં, એ વાત મૂકી આપી. ‘એમશી લેન’ નાટકમાં કલાકારો અર્ચન ત્રિવેદી અને તરુણા દીક્ષિતે પોતાના અભિનય દ્વારા સૌને મુગ્ધ કર્યા, તો ‘ઢૌપદી’ નાટકમાં ઢૌપદીની ભૂમિકામાં અસ્થા મહેતાએ સુંદર અભિનય કર્યો. અર્ચન ત્રિવેદીએ પાંચ પાંડવોની ભૂમિકા વારાફરતી ભજવી હતી. અંતે ચીનુભાઈએ નાટકો વિશે – મંથન વિશે વાત કરી, અને પછી શ્રી મનસુખ સલ્વાઓ આભાર માન્યો.

આગામી શાનસંગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પચ્ચાસમું શાનસંગ કીમ ઓજયકેશન સોસાયટીના નિમંત્રણથી તા. ૨૬-૨૭-૨૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ દરમિયાન કીમ (જિ. સુરત) મુકામે શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના પ્રમુખસ્થાને યોજાશે. શાનસંગમાં ઉદ્દઘાટનબેઠક ઉપરાંત પારિતોષિક વિતરણ, કાવ્યપ્રત્યક્ષ, સંસ્કૃત સર્જક વિશેષ : ૨. વ. દેસાઈ, સ્વરૂપવિમર્શ : કલિતા તથા સાહિત્ય અને સમાજ વિશેની બેઠકો યોજાશે અને યજમાન સંસ્થા તરફથી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ થશે. ઉદ્દઘાટક ભાગિની ભાષાના સાહિત્યકાર હશે.

ભાગ લેવા ઇચ્છનાર રૂ. ૧૦૦/- ડેલિવોટ ફી અને રૂ. ૨૦૦/- ભાગ- ભતારા ફી પેટે રૂ. ૩૦૦/- ભરીને પરિષદ કાર્યાલયમાં નોંધણી કરાવી શકશે. વિદ્યાર્થીઓ આચાર્યશ્રીના પ્રમાણપત્ર સાથે અર્ધી રકમ ભરીને નોંધણી કરાવી શકશે.

– મનસુખ સલ્વા

તા. ૨-૮-૦૮ના રોજ પરિષદ ભવનમાં ‘પાશ્ચિમી’ અંતર્ગત ‘સાંપ્રત હિંસક ઘટનાઓ પ્રતિ સંવેદના વ્યક્ત કરતી સાહિત્યિક કૃતિઓના પઠનનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં પાંબો નેરુદાના કાવ્યપઠનથી થઈ હતી. આ કાર્યક્રમમાં સર્વશ્રી રવિલાલ બોરીસાગર, વત્સલ શાહ, અનિલ ચાવડા, કૃષ્ણ દત્તે, ઝૂંજન જોશી, દિના પંડ્યા, ભાગવી પંડ્યા, ચંદ્રેશ મકવાણા, ભાવેશ ભટ્ટ, હરિવંદન જોશી, રાજેન્દ્ર પટેલ વગેરેએ કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું. સમાજ અને કલાની પરસ્પર નિસંબત વચ્ચે આજનો સાહિત્યકાર ક્યાં ? એ પ્રશ્ન વિચારવિમર્શ અંતે ઉદ્ભવ્યો હતો. એ આ કાર્યક્રમની ઉપલબ્ધિ હતી.

સાહિત્યયાત્રા ઉર્ફે સંવેદનયાત્રા ઉર્ફે સંવાદયાત્રા

તા. ૫ જુલાઈના રોજ કલાપી જન્મસ્મૃત્તિ લાડીથી, કલાપીથીધામથી આરંભાયેલા અને તા. ૧૧ જુલાઈના રોજ ભાવનગરની દક્ષિણમૂર્તિ સ્કૂલમાં રાત્રે ૮.૦૦ વાગે પૂરી થયેલી આ યાત્રા, ગુજરાતી સાહિત્ય ઇતિહાસમાં એક અવિસ્મરણીય સાહિત્યિક ઘટના – પ્રયોગ સાહિત્ય થયાં છે. અમરેલી, જૂનાગઢ, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર એમ મુખ્યત્વે સાત શહેરમાંથી પસાર થયેલી આ સાહિત્યયાત્રાએ નવું ધબકતું સાહિત્યનું વાતાવરણ રચ્યું. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા માટેની એક નવી ચેતના આખા સૌરાષ્ટ્રમાં સંક્રિત થઈ ગિઠી. એક સ્થળે અભુતપૂર્વ આવકાર સાંપડ્યો. એ પછી કલાપીથીવંશી સાંબાણામાં સ્વાગત અર્થે ઉભેલાં સંસ્થાના પ્રમુખ ઘનશ્યામસિંહજી રાણા અને બીજા લોકેદારો સાથે કવિ, વાર્તાકાર શ્રી મનોહર ત્રિવેદી હોય કે પછી ભાવનગરમાં વરસાતા વરસાદમાં નીકળેલી સાહિત્યકેરી હોય કે સાયલા ગામની છેવાડાની સ્કૂલની કન્યાઓ હોય કે પછી જામનગરમાં રાત્રિબેઠકમાં ઉપસ્થિત ૨૦૦ પ્રબુદ્ધ નગરજનો હોય, બધે જ બધે સાહિત્યપ્રેમી પ્રજા પોતાના સાહિત્ય માટે, પોતાની ભાષા માટે, કામ કરતાં સાહિત્યકારો અને એમની આ પ્રકૃતિને દેહવથી સત્કારવા અને સ્નેહ વરસાવવા તત્પર હતાં.

યાત્રાનો પહેલો પડાવ અમરેલી, કવિ રમેશ પારેખનું ગામ. શ્રી ડિશોર મહેતા, કવિ હર્ષદ ચંદ્રાણા, દિલીપ ભટ્ટ વગેરે સ્વાગત માટે રાહ જોઈ ઉભાં હતાં. પટેલ સંકુલના પ્રથમ જ કાર્યક્રમમાં ૨૦૦૦ જેટલી વિદ્યાર્થીઓ ઉપસ્થિત ! સાથે શિક્ષકો, ટ્રસ્ટીઓ અને કર્મચારીઓ તો ખરા જ નારાયણભાઈ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, અનિલાબહેન દલાલ, ઉષાબહેન ઉપાધ્યાય, મનોહર ત્રિવેદી અને રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત હતા. ઉષાબહેને પ્રથમ જ સાહિત્યયાત્રાનો હેતુ અને ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતાં માર્તુભાષાનો મહિમા કર્યો તો નારાયણભાઈએ ગાંધીજીની વાત કરતાં આખી વાતનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ અનેક સુંદર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને રાજેન્દ્ર શુક્લ અને મનોહરભાઈએ પોતાના ગીત દ્વારા સૌને રસાતરબીળ કર્યા. હજુ આ કાર્યક્રમ પૂરો થાય તે પહેલાં પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ, કમાણી કોલેજથી ફોન આવ્યો. જલ્દી આવો. વિદ્યાર્થીઓ કાગડોળે રાહ જુઓ છે. નારાયણભાઈને આરામ મળે તે માટે સહેતુંક એમને પાછળ મૂકી અમે જલ્દી પહોંચ્યાં. હજુ તો રાજેન્દ્ર શુક્લની ગાઠણથી બધા ભીંજાય એ પહેલાં નારાયણભાઈ દોડતાં જ જાણે હાજર ! એમના વક્તવ્યમાં મોડા પડ્યાનો વસવસો દર્શાવતાં કહે : વાંક મારો એટલો કે આ બધાથી હું વહેલો જન્મ્યો છું. અનિલાબહેને સુંદર માંડણી કરી. આપણા સાહિત્યમાંથી અને વિશ્વસાહિત્યમાંથી દર્શાવેલી ટાંકી, શબ્દ અને સાહિત્યનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. સાહિત્ય ચિંતનમાં કેવી રીતે કામ કરે છે તે જણાવ્યું. રાજેન્દ્ર પટેલે ભાષા વિકાસનું ચાલક બળ કેવી રીતે છે તે વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી જણાવ્યું. હજુ આ કાર્યક્રમ પત્થો ન પત્થો તે પહોંચ્યાં બાલભવન, ધિરધરભાઈ સંબાલકલ્યાણમાં નવસંસર્જકો, સાહિત્યરસિકો અને સાહિત્યકારો વચ્ચે નારાયણભાઈએ ત્રણ મુદ્દા ઉપર ભાર મૂક્યો. (૧) માર્તુભાષા પ્રતિ સજાગતા વધે તે માટે બધાએ પ્રવૃત્ત થવું, (૨) સાહિત્યકારોએ સમાજની વચ્ચે જવું અને (૩) અમરેલીમાં ગુ.સા.પ.નું એક સક્રિય કેન્દ્રની રજૂઆત થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો. રમેશ પારેખનું સ્થાણી સ્મારક જોવું. પ્રબુદ્ધ નગરજનો જોડે અનોપચારિક વાતોની એક આખી સેશન થઈ. શાક્યાપાક્યા દિવસ પૂરો કરીએ ત્યાં ઉષાબહેને રાત્રિ કવિસંમેલન યોજ્યું. અમરેલીના મિત્રોએ એટલો જીવ રેડેલો જો કૃતશક્તા વ્યક્ત કરીએ તો

એમને ગમે નહીં. અમરેલીના કાર્યક્રમના કાર્ડમાં એક શીર આમ હતી.

અમરેલી નામ પાડીએ હરએક શહેરનું

તો ક્યાંય આ રમેશથી ભૂલા નહીં પડાય.

હજુ તો આંખ મિચાઈ ન મિચાઈને જાગ્યાં. નીકળી પડ્યાં જૂનાગઢ તરફ. હેમનત નાણાંવટી રૂપાયતનમાં રાહ જોઈને જ લેડેલા. આગલા દિવસે રમેશ ૨. દવે, સંજય ચોધરી, ભારતી દવે, નિરંજન રાજ્યગુરુ, મનોજ રાવળ અને નાથુભાઈ ગોહિલ તો પહોંચી ગયાં હતાં. પહેલી કાર્યક્રમ રૂપાયતનમાં યોજાયો હતો. જેમાં શિક્ષકો અને અધ્યાપકો જોડે સંગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી. બીજો કાર્યક્રમ સરદાર પટેલ શૈક્ષણિક સંકુલમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે હતો. ઉપસ્થિત સૌ સાહિત્યકારોએ સાહિત્ય અંગેની વિશિષ્ટ વાતો કરી. ત્રીજો કાર્યક્રમ તે જૂનાગઢની સાહિત્યકેરી. આ સાહિત્ય કેરીએ અદ્ભુત વાર્તાવરણ રચ્યું અને સાહિત્યયાત્રા પ્રતિ લોકલાગણી જાગી ઊઠી. કામ્બલીયા વિદ્યાલયથી ભૂતના મહાદેવ સુધીની એ કેરીમાં નારાયણભાઈ સાથે બધા જ સાહિત્યકારો જોડાયા અને જાહેર કાર્યક્રમ યોજાયો. કાર્યક્રમને અંતે રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલ અને નિરંજન રાજ્યગુરુના ભજને લોકોના મન પર કામણ કર્યું. સાહિત્યપદાર્થનો જનસામાન્યના હૃદય ઉપર સીધીસીધો સ્પર્શ દેખાયો.

ત્રીજો પડાય પોરબંદરનો. તા. ૭ જુલાઈ. પોરબંદરનો દિવસ નારાયણભાઈએ ખાસ ઉમેરેલો. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ગૌરવ સમારોહ એ કાર્યક્રમ પોરબંદરના મિત્રોની દેન. ખૂબ સરસ આયોજન. અને પહેલા કાર્યક્રમમાં અર્જુનભાઈ મોઢવાડિયા પણ ઉપસ્થિત રહ્યા. શ્રી એચ. કે. મોતીવરસ, ડૉ. સુરેખા શાહ, રામજીભાઈ પાડલીયા, નરોત્તમ પલાણ વગેરેએ સાહિત્યયાત્રાને સફળ બનાવવા ખૂબ ઝીણવટભર્યું આયોજન કર્યું હતું. એક કાર્યક્રમ ભાવુભા કન્યાવિદ્યાલયમાં યોજાયો. ત્યાં નારાયણભાઈ અને રમેશ દંવએ ઉદ્બોધન કર્યું. ત્રીજો કાર્યક્રમ ગાંધી જન્મસ્થળ શ્રીતિર્મંદિરમાં ગોઠવાયો. 'મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ'ની અર્પણવિધિ યોજાઈ. ચોથો કાર્યક્રમ આર્થ કન્યા ગુરુકુળમાં હતો. વાર્તાલાપ અને કાવ્યપાઠથી કાર્યક્રમ વધુ સંવેદનમયી બન્યો. રાજેન્દ્ર શુક્લ આખી યાત્રાના પ્રત્યેક કાર્યક્રમમાં છવાયેલા રહ્યા. રમેશ પારેખ અને મનોજ ખંડેરિયાની ગોરહાજરીમાં સાહિત્યયાત્રામાં જોડાવામાં પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું હતું.

જામનગરની એમ. પી. શાહ કોમર્સ કોલેજમાં ઉપસ્થિત વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને સાહિત્યયાત્રાનું પ્રયોજન વિષે રાજેન્દ્ર પોતે વાત કરી અને લાભશંકર પુરોહિતે શબ્દ અને એની શક્તિની વાત કરતાં ભાષા અને સાહિત્યની સેવનની સરસ વાતો કરી. વિદ્યાર્થીઓને મનોજ રાવલ, નિરંજન રાજ્યગુરુ અને રાજેન્દ્ર શુક્લે પણ ઉદ્બોધન કર્યું. પ્રશ્નોત્તરી અને એના અંતર્ગત ગોષ્ઠિએ દરેક કાર્યક્રમની વિશિષ્ટતા રહી હતી. કાર્યક્રમ પૂરો થયે સાહિત્યકારોનું એક જૂથ મહિલા કોલેજમાં તથા બીજું જૂથ ડી. કે. બી. કોલેજમાં ગણ્યું. અધ્યાપકો અને શિક્ષકોએ પણ પોતાની કૃતિનું પઠન કર્યું. સાહિત્યકારોએ સાહિત્યપદાર્થની ખેવના શા માટે અનિવાર્ય છે એનો સુંદર વાર્તાલાપ કર્યો. પછી પહોંચ્યાં અલીયાબા. ત્યાં સાહિત્યયાત્રા જાણે સ્મરણયાત્રા બની ગઈ. ડોક્ટરરાય માંકડની એ ભૂમિ. વિદ્યાર્થીઓ બેન્ચથી રવાનાત કર્યું. ગામના લોકોય સામોલ થયાં. જાહેર સભા રચાઈ. આખું સ્થળ જીવંત થઈ ઊઠ્યું. નિરંજનભાઈએ ભજનની પાછળ રહેલા સંત સાહિત્યની વાત કરી. તો મનોજ રાવલે સુંદર વક્તવ્ય આપ્યું. લાભશંકર પુરોહિતની વાક્યાંચા સૌ સમય અને સ્થળ ભૂલી

માણી. રાજેન્દ્ર શુક્લને સાંભળવા દરેક સ્થળે લોકો એકચિતે આનુર લેય જ અને એમના કાવ્ય પાઠથી કાર્યક્રમ પૂર્ણ થાય પણ જાણે લોકોના મનમાં સાહિત્ય પ્રતિ અનુબંધનો પ્રારંભ થતો. અલીયાબાડાનું એ વિશાસંકુલ સાહિત્યયાત્રાનું યાદગાર સ્થળ હતું. આખા આયોજનમાં ડૉ. પ્રફુલ્લ દવે, પીયૂષ ભટ્ટ અને ગુજરાત વિરાટડીના મિત્રો પ્રશન્તાલાથી જીવ રેડેલો. જામનગરની રાત્રિભેડકમાં ૨૦૦થી અધિક નગરજનો ઉપસ્થિત રહ્યાં. ખૂબ સુંદર વિચારોનું આદાનપ્રદાન થયું. રાજેન્દ્ર પટેલ, નિરંજન રાજ્યગુરુ અને રાજેન્દ્ર શુક્લે કાવ્યપઠન કર્યું અને પછી પ્રશ્નોત્તરીમાં સાહિત્ય માટે શું કરવું જોઈએ તેના અનેક પાસાંની ચર્ચા થઈ. પ્રણામી મંદિરનું સ્થળ સહજ રીતે જ ત્યાંના સંતોએ આ કાર્યક્રમ અર્થે આપ્યું અને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક સૌને રાખ્યાં. યાત્રાના દરેક પડાયમાં લોકોની સામલોગીરી જોઈ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય અંગે એક વિધિયાત્મક નિરાંત થવી, લાભશંકર પુરોહિતે જ્યાં વિદ્વાન સહૃદયી સાહિત્યકાર સાથે હોય ત્યારે સાહિત્યયાત્રા પૂર્ણ સ્વરૂપે બિલી ઊઠે એ સ્વાભાવિક જ બને.

અનિલ ખંભાધતા અને નીતિન વડગામા, રાજકોટથી આગલા દિવસથી ફોન કરે. મોડા પડતા નહીં. કાર્યક્રમો ઘણા છે. જામનગરથી સીધા પહોંચ્યાં અનિલભાઈને ઘેર. બરાબર એક કલાક વહેલાં. અનિલભાઈનું ઘર દરેક કલાકારનું પ્રિયર. હજુ નારતો પૂરો કર્યો ત્યાં અમદાવાદથી રતિલાલ બોરીસાગર અને મનસુખ સલ્લા આવી પહોંચ્યા. પ્રથમ કાર્યક્રમ કડવીભાઈ વારાણી કન્યા વિદ્યાલયમાં હતો. મનસુખભાઈએ શરૂઆત કરી. ત્યાં સતીશ વ્યાસ પણ આવી પહોંચ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સમક્ષ સુંદર વાતો થઈ. પ્રશ્નોત્તરી થઈ અને ઉપસ્થિત દરેક સાહિત્યકારને બધાએ સાંભળવા. પ્રશ્નો પુછાતા ગયા. જવાબો અપાતા ગયા. સંવાદ અને સાહિત્યયાત્રાનો પાયો રહ્યો. ત્યાંથી વીરાણી હાઈસ્કૂલમાં ગયાં ત્યારે ત્યાં મણિલાલ હ. પટેલ અને સંજુ વાળા, મહેન્દ્ર જોષી હાજર હતાં. કાર્યક્રમના આરંભમાં જ મણિલાલ પટેલે સુંદરમૂના કાવ્ય 'બાનો ફોટો'માં સ્પંદિત થઈ સંવેદન જીવનમાં કેવી રીતે ઉતારવું જોઈએ એ જણાવ્યું ત્યારે આખું વાર્તાવરણ ભાવસભર થઈ ગયું. સંજુ વાળાએ કાવ્યપ્રક્રિયા દર્શાવી તો સતીશભાઈ વ્યાસે પણ સરસ વાર્તાકરી. નિરંજન રાજ્યગુરુના ભજનથી શરૂઆત અને રાજેન્દ્ર શુક્લના ગઝલથી પૂર્ણ થયેલો આખો પ્રસંગ યાદગાર બની ગયો. સૌથી વધુ આનંદ વિદ્યાર્થીઓએ પૂછેલા પ્રશ્નોથી થયેલો. નીતિન વડગામા, અનિલ ખંભાધતાએ બધો ભાર પ્રેમપૂર્વક ઉપારેલો. તેમની નિસબત આંખે ઊડીને વળગે તેવી હતી. અનિલભાઈ હંમેશા પડલા પાછળ હોય પણ એમની કાળજી અને આયોજનનો લ્હાવો પણ અનન્ય હોય છે. પછીનો કાર્યક્રમ યુનિવર્સિટીમાં હતો. અધ્યાપકો ઉપસ્થિત હતા. કૃતપતિ જોશીપુરા સાહેબ સંપૂર્ણ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહ્યા. વિદ્યાર્થીમિત્રોએ એમની રચનાઓનું પઠન કર્યું. જોશીપુરા સાહેબ તો રાત્રિકાર્યક્રમના કવિસંમેલનમાંય હાજર રહ્યાં. મેયર સંદ્યાબહેન પણ ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યાં. રાજકોટનો સાહિત્યયાત્રાનો માહોલ સંપૂર્ણ ધબકતો રહ્યો. બેય કાર્યક્રમ વચ્ચે ભાગિની નિવેદિતા સ્ફુલના સંકુલમાં નગરજનોની ઉપસ્થિતિમાં એક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવેલો ત્યાં આપણા કૃષ્ણ દવે હાજર રહ્યા. સતીશભાઈએ સુંદરમૂના કૃતિ વિશે વાત કરી તો રતિલાલ બોરીસાગરે એમના પુસ્તક વિશે વાત કરી. કૃષ્ણ દવે અને રાજેન્દ્ર શુક્લે કાવ્યપાઠ કર્યો. રાત્રિ ભેડકના કવિસંમેલનમાં ૧૦,૦૦૦/- રૂ.નું દાન મળ્યું. અનિલભાઈ અને દિનેશ પારેખ હોય અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહે માટે આર્થિક સહાય ન મળે તેમ બને ?

રાજકોટ અલિપ્તમરણીય રહ્યું. અનિલાભાઈ નીતિનભાઈની મહેનત અને પ્રેમ બંનેનો અનુભવ થયો. મણિલાલના શબ્દો આખા દિવસ ઝુંજતા રહ્યા. સાહિત્ય નિર્ભરત કહે છે અને જીવનની અનેક ભાંતિમાં જીવવાનું બળ આપે છે ! અનેક મિત્રોનો સહયોગ સાંપડ્યો. ખાસ તો સંજુ વાળા, મહેલ અને ગોપાલભાઈ માકડિયાનો સહયોગ.

સુરેન્દ્રનગર હોય એટલે ચન્દ્રકાન્ત વ્યાસ સાથે હોય જ. રાજસોભાગ આશ્રમમાં સવારનું ભોજન લીધું ત્યારે હમણાં જ ઊજવેલા સાહિત્યસત્રની યાદો ફરી વળી. સાયલા ગામના જયભિખુ માર્ગ પરથી ગામ હોવાડેની કન્યા વિદ્યાલયમાં ગયા ત્યારે નાગાજીભાઈ દેસાઈ મુંબઈનો પ્રવાસ ટૂંકવાી હાજર હતા. અમદાવાદથી ખાસ હરિકૃષ્ણ પાઠક આવી ગયા. નાગાજીભાઈ અને હરિકૃષ્ણના ગીતોથી આખું વાતાવરણ ખીલી ઊઠ્યું. પ્રશ્નો પુછાયા. સતીશભાઈ અને મનસુખભાઈએ સરસ ઉત્તર દ્વારા સાહિત્યયાત્રાનું પ્રયોજન સમજાવ્યું. આરંભમાં ચન્દ્રકાન્તભાઈએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કરતાં આવા પછાત વિસ્તારમાં સાહિત્યકારો આવ્યા તેમના પ્રતિ અહોભાવ વ્યક્ત કર્યા હતાં પરંતુ કાર્યક્રમને અંતે રાજેન્દ્ર શુક્લે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં એક શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી આપી કે “અમે પછાત નથી જ નથી.” સાહિત્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ વ્યક્તિને સંસ્કૃત કહે છે એ વાત જાણે આપોઆપ ચરિતાર્થ થઈએ સાહિત્યયાત્રાની ચરમ સીમા હતી. યાદગાર કાર્યક્રમમાંથી જાણે બહાર નીકળવાનું મન જ થતું ન હતું પરંતુ સુરેન્દ્રનગરમાં ત્રણ ત્રણ રહ્યાના કાર્યક્રમ આગળ હતાં. બે જૂથના સાહિત્યકારો વહેંચાયાં. રાજકોટથી સંજુ વાળા, જગદીશ ત્રિવેદી અને નરેન્દ્ર જોશી જોડાયેલાં. વઢવાણની એમ. યુ. શેઠ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ અને આર. પી. પી. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં કાર્યક્રમ હતા. એકમાં મનસુખ સલ્લા, બીજામાં હરિકૃષ્ણ પાઠક. બંને કાર્યક્રમ ઉત્તમ રીતે પૂર્ણ થયા. વિદ્યાર્થીઓ રાજેન્દ્ર શુક્લ પાછળ ઘેલા. દરેક કાર્યક્રમ પછી એમની આસપાસ ટોળોટોળાં વળે. એમાંથી કલશ્રીને પેંચી બીજા કાર્યક્રમમાં લઈ જવા એવ એક જવાબદારીનું કામ રહેતું. સર્વત્ર સાહિત્ય પ્રતિનો પ્રેમ, આદર જોવા મળ્યો. હૈયે સહિયારો અંક કરતા ગયા. પરંતુ શ્રેષ્ઠ કાર્યક્રમ તો કોલેજમાં ગોઠવાયો. સુરેન્દ્રનગરની તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના શિક્ષકો સાથેની સભા ઉત્તમ રહી. મનસુખભાઈ, સતીશભાઈ, હરિકૃષ્ણ પાઠક અને રાજેન્દ્ર શુક્લે સાહિત્યને શિક્ષકો દ્વારા કેમ જીવંત રાખવું તેની વાતો કરી. વિચારોવિમર્શ થયો. માતૃભાષાનો મહિમા અને પુસ્તકોનો મહિમા વિદ્યાર્થીઓમાં કેમ જગાવવો, તેને માટે શિક્ષકોએ પોતાનું ઘડતર કેમ કરવું ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો રચાયા. ૨૦૦થી વિશેષ શિક્ષકોની હાજરી નોંધપાત્ર ઘટના હતી. રાત્રિબેઠક, રોટરી ક્લબ દ્વારા યોજાઈ હતી. પંડજ ત્રિવેદીએ સુંદર સંચાલન કર્યું આખો કાર્યક્રમ ખૂબ અર્થપૂર્ણ અને આદાનપ્રાદાનથી સભર રહ્યો. સ્થાનિક ઉદ્યોગપિત જરેશ મહેતા પણ હાજર રહ્યા હતા. ડોક્ટરમિત્રોની હાજરી પણ વિશેષ રહી. સાહિત્યસંશિક્ષકોમાં અનેક નગરજનો ઉપસ્થિત રહ્યા. રાત્રે રાજસોભાગ આશ્રમમાં રોકાયેલા અને સવારે અંતિમ પડાવ ભાવનગર તરફ વળ્યો ત્યારે યાત્રામાં માત્ર બે રાજેન્દ્ર !

મહેન્દ્રસિંહ પરમારનો વચ્ચે સૈન આવ્યો, કેટલે પહોંચ્યા ? રાજેન્દ્ર શુક્લે કહ્યું “એવ ને વિગાણું ભાવનગર તરફ વળ્યું છે. બે મહાનગરો છોડી આવે છે. બીજા બધા ઘાયલોને ઝોળીએ ઘાલી ઘર ભેગાં કર્યાં છે. તમ તમારે તૈયારી બરોબર કરો હી !” ‘પ્રસાર’ ભાવનગરનું પ્રારંભ સ્થળ. જ્યંત મેઘાણીનો રનેહ માણ્યો ને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનું સરસ્વસ

આવી પહોંચ્યું. માય ડિયર જયુ અજય ઓઝા, કલ્પનાબહેન વગેરે વિપુલ પુરોહિત અને બીજા મિત્રો સાથે સાહિત્યકેરી નીકળી. કરકર વરસાદનાં ફોરાં, બેન્ડનો અવાજ અને વિદ્યાર્થીઓના નારા. ભાવનગરની સડકો જીવંત થઈ ગઈ. પ્રસારથી સ્વામીનારાયણ ગુરુકુળ સુધીના માર્ગ એ ફેરીનો માર્ગ. લોકો સાહિત્યકારોને જોવા-માણવા ભિલાગવા ધોગ્યાં. સ્વામીનારાયણ ગુરુકુલના મંચ ૧૦ ફૂટ ઊંચો. વિશાળ સભાગૃહ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોથી ભરચક્ર થઈ ગયો. માય ડિયર જયુ અને રાજેન્દ્ર પટેલે સાહિત્ય અને સાહિત્યયાત્રા વિશે વાત કરી. માય ડિયર જયુનો ૧૦મા ધોરણમાં ‘છકડો’ વાર્તા અને રાજેન્દ્ર શુક્લની ગાઝલ ૧૨મા ધોરણમાં, બંનેને જોવા-સાંભળવા વિદ્યાર્થીઓમાં અનેરો રોમાંચ ધલકતો. રાજેન્દ્ર શુક્લ મંચ ઉપરથી ગિતરી બધા વચ્ચે ગયા અને ગાઝલ ઠિલાવી. વિદ્યાર્થીઓ એકાકાર થઈ ગયાં. સાહિત્યયાત્રાનું એક દુર્ભાગ દેશ્ય. સાહિત્યકાર મંચ પરથી ગિતરી લોકો વચ્ચે જાય છે ત્યારે એક અનન્ય સેતુ રચાય છે. અને એ સેતુ દ્વારા જ સાહિત્ય સહજ બને છે તે વાત સ્પષ્ટ થઈ. રાત્રિ બેઠકમાં જ્યંતભાઈએ આ વાતનો સહયોગ ઉલ્લેખ કર્યો : સાહિત્યકાર મંચ છોડી બધા વચ્ચે જશે ત્યારે આપણું સાહિત્ય ખરાઈ સાચા અર્થમાં સાહિત્ય બનશે. લેખકનેય મૂંઝવે તેવા અનેક પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓએ કર્યા. ભાવનગરનાં કુલ છ કાર્યક્રમ ગોઠવાયા હતા. પાંચ કર્યા એક મહેન્દ્રસિંહે અને માય ડિયર જયુએ પછી કરવાનું વચન આપ્યું. સવારે પાંચ વાગ્યાથી રાત્રે ૧ વાગ્યા સુધી સતત કાર્યક્રમો, , સાત દિવસમાં કુલ ૩૨ કાર્યક્રમો ગોઠવાયા હતા. ભાવનગરના પ્રત્યેક કાર્યક્રમમાં માય ડિયર જયુ અને રાજેન્દ્ર શુક્લ કેન્દ્રમાં. પ્રજા જયારે પોતાના સાહિત્યકારને સન્માન જુઓ છે ત્યારે તે સૌથી કળાએ ખીલે છે. એક સેતુ રચાય છે સંવેદનાનો. એક સંવાદ રચાય છે અને એ થકી સાહિત્ય અને સમાજ બંને સંક્રાંત થાય છે. તે વાત અનેકવાર ભિલારી આવી. ભાવનગરની છેલ્લે બેઠકમાં તાન્નાસિંહ પરમાર સાહેબ પણ ઉપસ્થિત રહ્યા. એમને જોતાં જ આપણમાં પ્રેમ, જ્ઞાનનું પૂર ઉતરે. એ કાર્યક્રમમાં ભાવનગરમાં સાહિત્યયાત્રાનો હાલ પૂરતો અંત નહીં પરંતુ એક પ્રારંભ જોવા મળ્યો. અજય પાઠક, ગુણવંત ઉપાધ્યાય સાથે અનેક મિત્રો હાજર રહ્યા. ભાવનગરના સર્જકો, ભાવકો, નાગરિકો સાથેનો અનેરો સંવાદ હજુએ જાણે ચૂંજે છે.

સાહિત્યયાત્રા કેટકેટલાં રૂપે, અર્થે અવનવી યાત્રામાં રૂપાંતર પામતી રહી તે જોવાનું સફળાગ્ય થોડાક સાહિત્યકારોને સાંપડ્યું. પણ આ વાત સમગ્ર ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યકારોએ જાણવા-અનુભવવા જેવી છે. પરિષદનો કર્મચારી મૂકેશ સરપંચ હોય કે ફાઈવર હોય. એ બધાની સામેલગીરી પણ કોઈપણ સાહિત્યકારથી ઓછી ન હતી. રાત્રિબેઠકમાં પરિષદનાં પુસ્તકો ગોઠવવાં, વેચવાં અને પાછાં પેક કરી મૂકવાનું સતત કામ તેમને માથે હતું. આ સાહિત્યયાત્રામાં જોડતાં સાહિત્યકારો સ્વયં આવે છે જાય છે. કોઈ બર્થ લેતાં નથી. ન માન, અભાવડ-સંભાવડનીય પળોજણમાં પડતા નથી. ન કશો ભાર. ન ઝંઝટ આ બધા મિત્રો – વસીલોનો આભાર કેમ વ્યક્ત થાય ? વાટ વાણી લાંબી છે. આપણે સૌ સાથે હોઈશું તો બબર નહીં પડે. વાટને અંતે વાટ જોતી મા માતૃભાષા ભેટવા ઉત્સુક છે. એક નારાયણ છે દીવો ઝીલી ઊભેલાં રસ્તો બતાવનાર. ચાલો આપણે દોડીએ. ભેટવા શબ્દને, સમાજને, સાહિત્યને, આપણને, આપણી માને.

— રાજેન્દ્ર પટેલ

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

જ્વલિભુમ્મુ શતાબ્દી વંદના – મુંબઈમાં

શ્રી જ્વલિભુમ્મુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ૮ ઓગોસ્ટના રોજ મુંબઈના ચિરલા માનુશ્રી સભાગૃહમાં જ્વલિભુમ્મુનાં ૫૭ પુસ્તકોના સંપુટનું વિમોચન કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના હસ્તે થયું હતું. તેમણે કહ્યું કે જ્વલિભુમ્મુએ ‘લિભુમ્મુ’ શબ્દને સાર્થક કર્યો અને પરિવાજકની જેમ સતત પોતાનું જ્ઞાન બીજાને આપતા રહ્યા અને આ રીતે આસનસ્થ છતાં ગતિશીલ અને અપરિચ્છાદી જીવન જીવ્યા હતા. મુખ્ય મહેમાન નવલકથાકાર શ્રી ધીરુબહેન પટેલ હતાં. તેમણે કહ્યું હતું કે જ્વલિભુમ્મુની શૈલીની સરળતા, રોચકતા અને મૂલ્યાનિષ્ઠા એમનાં સર્જનમાં સતત પ્રગટ થાય છે. એમણે સાંપ્રદાયિકતા ને જૈન સાહિત્યને લોકભોગ્ય અને માનવતાલક્ષી બનાવ્યું. જ્વલિભુમ્મુની સ્વસ્થ જીવનદૃષ્ટિ સાથે જીવનમૂલ્યો ઘડનારું સાહિત્ય સર્જવાના એમના આદર્શની એમણે પ્રશંસા કરી હતી. કાર્યક્રમનો પ્રારંભ પ્રાર્થનાથી થયા બાદ કુમારપાળ દેસાઈએ ટ્રસ્ટની ભૂમિકા રજૂ કરી કહ્યું કે જ્વલિભુમ્મુની યાજ્ઞિપૂર્તિના પ્રસંગે એમના મિત્રોએ એમને એક શબ્દી અર્પણ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે, ‘મેં સરસ્વતી વેણી નથી અને લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી નથી’ એવા શબ્દો સાથે શેલીનો અસ્વીકાર કર્યો હતો અને એમાંથી શ્રી જ્વલિભુમ્મુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટનું નિર્માણ થયું, જેના દ્વારા નિબંધસ્પર્ધા, આર્થિક સંકલનમણ અનુભવતા લેખકોને સહાય, ગ્રંથપ્રકાશન, તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને પારિતોષિક, નવોદિત પ્રતિભાઓને પ્રોત્સાહન તથા ગુજરાતના જુદાં જુદાં શહેરો તથા મુંબઈમાં જ્વલિભુમ્મુ સ્મૃતિ-વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. જ્વલિભુમ્મુને પોતાના ગુરુ અને આદર્શ માનનારા જીવિખ્યાત જાદુગર શ્રી કે. લાલે પોતાના જીવન પર પરેલા પ્રભાવની વાત કરીને ‘તેમણે મને કલાકાર તરીકે પુનર્જન્મ આપ્યો હતો’ તેમ કહ્યું હતું. પુસ્તકોનું અર્પણ – વિમોચન ડૉ. રાકેશભાઈ ઝવેરીએ કર્યું હતું. ત્યારબાદ એમનો સ્વાધ્યાય થયો હતો. એમણે ત્યારબાદ જ્વલિભુમ્મુ કૃત ‘બંધન અને મુક્તિ’ નાટકની પ્રસ્તુતિ થઈ હતી, જેનું દિગ્દર્શન અદિતિ દેસાઈએ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ધીપચંદ ગાડી, રતિલાલ ચંદરયા, શાંતિભાઈ ગાંધી, મનુભાઈ શાહ (ઉબી મિલ) તેમજ દેશવિદેશથી જ્વલિભુમ્મુના સાહિત્યના ચાહકો શ્રી નલિનભાઈ કોઠારી, શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ, શ્રી કીર્તિલાલ દોશી, શ્રી નવનીતભાઈ શાહ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યક્રમના સંયોજક ઉદયન કક્કર હતા.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા ખાતે વાર્તાશિબિર

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા ખાતે ‘ઉત્તર ગુજરાત વાર્તાવર્ણુ’ના વાર્તાકારોની વાર્તા શિબિર યોજાઈ હતી. તેમાં મોહન પરમાર, દાવાન ઠાકોર, જગદીશિન, ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા, સંજય ચૌહાણ, ગોપાલ શાર્દની, દલપત ચૌહાણ, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, કનુ આચાર્ય ઇત્યાદિએ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વડોદરાના સાહિત્યકારોએ ચર્ચા કરી હતી. સંચાલન સતીશ ડશ્મકે કર્યું હતું.

‘વડલો’ વિભાગ અંતર્ગત વાર્તાલાપ

પ્રગતિ મિત્ર મંડળ (ભોરીવલી-કાંઠિવલી) દ્વારા ‘વડલો’ વિભાગ અંતર્ગત જુલાઈ માસમાં પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮

ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનો વાર્તાલાપ યોજાયો હતો.

‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રોવિન ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે કાન્તિભાઈ રાણાએ ‘સર્જનાત્કલના’ વિશે વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી દ્વારા કાન્તિભાઈની ‘ગૌરવ પુસ્તકાર’ માટે પસંદગી થઈ હોઈ એમનું આભિવાદન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન આલિનાશ મણિયારે કર્યું હતું.

મોડાસામાં વ્યાખ્યાન

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, મોડાસા દ્વારા શ્રી મોલીભાઈ પટેલનું ‘આજનું શિક્ષણ કયા માર્ગે ?’ વિષય પર અને ડૉ. દક્ષેશ ઠાકરનું ‘જીવન એ જ સાહિત્ય’ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન યોજાઈ ગયું.

‘અનુઆધુનિકતાના પરિચય’માં ગુજરાતી સાહિત્ય’ પર સોમિનાર

મણસાની આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજમાં યુ.જી.સી. પ્રોવિન ‘અનુઆધુનિકતાના પરિચય’માં ગુજરાતી સાહિત્ય’ એ સોમિનાર ૨૯-૩૦ જુલાઈએ સંપન્ન થયો હતો. જેનું ઉદ્ઘાટન શ્રી ભાળાભાઈ પટેલે કર્યું હતું. પ્રથમ બેઠકના અધ્યક્ષ ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા હતા. બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી રઘુવીર ચૌધરી હતા. ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા, ડૉ. શિરીષ પંચાલ, ડૉ. મહાવીર-સિંહ ચૌહાણ, ડૉ. સંજય કંઈકર, ડૉ. એ. કે. સિંગ ઇત્યાદિએ વિવિધ સંદર્ભે અનુ-આધુનિકતાની વાત કરી હતી. બીજા દિવસની બેઠકના અધ્યક્ષ ડૉ. દર્શના ધોળાઉયા હતા.

દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં ડૉ. રાજેન્દ્ર મહેતા

દિલ્હી યુનિવર્સિટીના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ રિપાટીમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયન લેંગ્વેજિઝ ઓન્ડ લિટરરી સ્ટડીઝમાં ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક તરીકે ડૉ. રાજેન્દ્ર મહેતા જોડાયા છે. તેમના સંપર્ક માટે હવેથી Department of Modern Indian Languages and Literary Studies, Tutorial Building, Opp. Shriram College, University of Delhi : ૧૧૦૦૦૭, Phone ૦૧૧-૨૭૬ ૬ ૬ ૬ ૨૬ M. ૦૯૪૨૭૭-૪૮૮૨૮ e-mail : darveshs@yahoo.com સંરનામે લખવું.

ડૉ. દિલીપ મોદીને સ્વ. મનહરલાલ ચોકસી પારિતોષિક

નર્મદ સાહિત્યસભા અને સાહિત્ય સંગમના ઉપક્રમે સ્વ. મનહરલાલ ચોકસીની સ્મૃતિમાં ગઝલ ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે ડૉ. દિલીપ મોદીને પારિતોષિક અપાયું હતું અને સ્વ. મનહરલાલ ચોકસીના ગઝલસંગ્રહ ‘ક્યાં ક્યાંથી મળી રહે છે ગઝલો’નું ભગવાતીકુમાર શર્માના હસ્તે વિમોચન થયું હતું.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્રનું પુસ્તકાલય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં બીજે માળે વિશ્વકવિતા કેન્દ્રનો ઉપયોગ સાહિત્યકારો લઈ શકશે, જેનો સમય નીચે મુજબ છે : બપોરે : ૧.૦૦થી સાંજે ૬.૦૦. પુસ્તકો ભેંસીને વાંચી શકાશે